

**ENTRE L'ESTAT ANTIC I EL FEUDAL.
MUTACIONS SOCIALS I DINÀMICA POLÍTICO-
MILITAR A L'OCCIDENT CAROLINGI I ALS COMTATS
CATALANS**

Josep M. SALRACH

Aquest treball no és un estat de la qüestió en el sentit clàssic dels termes, és a dir, el lector no hi trobarà una relació sistemàtica d'autors amb l'exposició de llurs opinions mútuament confrontades. L'únic historiador que s'ocupà en profunditat i amplitud del tema polític fou Ramon d'Abadal. Amb posterioritat, els estudiosos de la Catalunya carolíngia, s'han limitat a completar el quadre amb alguns afegitons. Els historiadors han preferit dedicar els esforços a l'economia, la societat, l'Església i la cultura material i escrita. Així el coneixement de la matèria històrica ha avançat, però, de manera desordenada, en perjudici de la comprensió global del procés històric. Una generació entera els historiadors podien creure que sabien prou bé com, quan i per què aquí es van formar unes dinasties comtals independents. Els darrers vint o trenta anys, amb visions diferents, s'ha treballat per entendre com, quan i per què la societat es transformà, alguns diríem feudalitzà. El balanç és bo en un sentit ampli però seria millor, per a l'anàlisi causal, si els processos polítics i socials no s'expliquessin per separat. El treball present és una proposta molt provisional de superació d'aquest estadi de dissociació de la matèria històrica. Per això el lector

trobarà en el contingut de l'exposició tres aspectes que volem indicar *a priori*: 1) l'exposició ordenada del que creiem saber sobre la dinàmica polític-militar (els fets que considerem més importants, està clar); 2) una proposta d'interpretació d'aquesta dinàmica en funció de les transformacions socials i econòmiques, i 3) la introducció de conceptes com els d'Estat antic i de sistema social antic que, com tot instrument teòric, són discutibles, però que m'han resultat útils per a pensar l'evolució. De passada indicarem alguns temes que ara ens sembla útil d'estudiar.

I. EL DOMINI CAROLINGI

Conquesta àrabo-berèber

La zona nord-est d'Hispania va caure sota domini islàmic entre el 713 i el 720. Si hem de fer confiança a les fonts, una part de la població hispanogoda resistí i una altra capitulà.¹ Entre els resistents, un cert nombre emigrà dels seus llocs cap a les muntanyes i cap a terres ultrapirinenques. Els que capitularen, en canvi, van retenir béns i drets, si bé hagueren d'acceptar la supeditació a un nou poder i una nova fiscalitat. En resum, aquells anys de principis del s. VIII, la classe dirigent hispanogoda va perdre l'Estat que d'antic era recaptador i distribuïdor de recursos. És clar que una part dels vells dirigents —els de la capitulació— va intentar incrustar-se en les noves estructures polítiques, però per a l'aristocràcia hispanogoda presa en conjunt el balanç ha de ser negatiu: els canals fiscals de captació i distribució de l'excedent, que ja devien funcionar malament la vigília de la invasió, es van deteriorar més.

Això al primer impacte. Després la Catalunya Vella va esdevenir frontera de xoc entre les formacions socials islàmica i

1. R. d'Abadal, *El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena*, «Cuadernos de Historia de España», XIX, 1953, pp. 7-16; M. Coll, *Els successors de Vititza en la zona nord-est del domini visigòtic*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras», XXXIV, 1971-1972, pp. 15-30; M. Barceló, *El rei Akhila i els fills de Wititza encara una altra recerca*, «Miscellanea Barcinonensia», XLIX, 1978, pp. 74-76, i ídem, *Visigots i àrabs*, a J. Nadal i Ph. Wolff (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, 1983, pp. 234-236. A aquests treballs i al nostre *Procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)* (Barcelona, 1978, 2 vols., I, pp. 5-7) hi figuren les fonts godes, franques i musulmanes de la conquesta àrabo-berèber.

cristiana. Durant cent anys, entre mitjans del s. VIII i mitjans del s. IX, musulmans, francs i hispanogots intrigaren i lluitaren en aquesta terra. Clans àrabs i berèbers se'n disputaren el govern, és a dir, el poder i els seus profits. És poc el que sabem d'aquestes conspiracions. Els cabdills rebels es recolçaven en membres de la seva ètnia que estaven assentats en diferents punts entre el Pirineu i l'Ebre, i no els mancaven els vincles de sang amb llinatges hispanogots de la zona. Uns i altres connectaven també amb l'aristocràcia franca, interessada a ampliar i consolidar les fronteres meridionals del seu reialme.² Encara que, com advertia Abadal, les lluites no fossin el pa de cada dia, les fonts indiquen que la societat va viure en situació de gran inestabilitat durant generacions. Aquest fet pot haver tingut tres conseqüències: 1) el reforçament de la militarització; 2) l'avanç de la clericalització, i 3) la desorganització creixent de les velles formes d'enquadrament i sostracció. Militarització i clericalització són fenòmens socials ja molt acusats durant l'època germànica, que cal relacionar amb la descomposició de les estructures antigues, i la progressió de les noves articulacions.

En resum, sobre una societat en procés de canvi —de descomposició i reestructuració—, la invasió musulmana no podia fer més que accelerar-ne la descomposició, ensems que les lluites de frontera retardar-ne la reestructuració. Examinem-les. Entre 720 i 723 els musulmans degueren organitzar l'explotació fiscal d'aquesta terra, i establir-hi governants i guarnicions que coexistiren amb les autoritats hispanogodes supervivents. Simultàniament les tropes de l'emir passaren el Pirineu varies vegades, primer, per estendre la seva dominació a la Septimània i, després, per a defensar les posicions guanyades. Les fonts franques d'aquests anys informen d'aquella coexistència d'autoritats a Septimània on el valí de Narbona estenia la seva autoritat sobre un conjunt de *civitates* al front de les quals seguia havent-hi com-

2. Els *Annals d'Aniana* (a. 752), *Annales Mettenses* (a. 752) i *Annals d'Uzès* (a. 754, 756, 757) mostren l'existència de cabdills gots a Septimània en temps de la dominació àrab, quan a Narbona hi havia un valí, segons indica un curiós document del 879 (*ad proprium tempore quod regnavit Aumar ibn Aumar, regente in Narbona* —P. de Marca, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688, ap. 40—). Abadal s'ha ocupat de totes aquestes qüestions en diferents treballs entre els quals *La expedició de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación*, «Coloquios de Roncesvalles. Agosto 1955», Zaragoza-Pamplona, 1956, pp. 39-71. També Ph. Wolff, *L'Aquitaine et ses marges*, «Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben, I: Persönlichkeit, und Geschichte», Düsseldorf, 1965, pp. 269-306. I nosaltres mateixos al *Procés de formació*, op. cit., I, pp. 7-14.

tes, bisbes i jutges gots.³ Pels invasors el compromís amb un sector de l'aristocràcia goda era necessari per a estabilitzar les conquestes i recomposar els circuits fiscals, mentre que pels potents gots de les capitulacions podia ser un *modus vivendi* en espera de la reconquesta. Esperança vana perquè la xarxa de ciutats-fortalesa de la Tarraconense i de Septimània amb guarnicions musulmanes era massa densa per permetre a una eventual resistència local d'organitzar-se i triomfar. No hi hagué, doncs, una reconquesta pròpiament goda de Septimània i Catalunya, sinó una conquesta carolíngia a la qual es van incorporar mig de grat mig per força aquells dirigents locals que una, dues i fins tres generacions abans havien perdut el propi Estat.

Els annals francs i altres fonts expliquen que durant el s. VIII els musulmans practicaren expedicions de saqueig sobre les terres de la Gàl·lia meridional els mesos del es collites.⁴ Amb això justifiquen el contraatac i el progressiu desplaçament de les fronteres: primer cap al Pirineu, després més avall. La justificació no calia. Les mateixes fonts deixen entendre que els francs tenen els mateixos costums militars, depredatoris, que practiquen sobre els seus veïns en general. No és estrany perquè, d'alguna manera, francs i musulmans, estan organitzats en formacions socials hereves de l'Antiguitat: és encara la hipertròfia de l'Estat, de la forma política, que atenalla l'economia. Com segles enrera l'Estat té per missió *recollir* i *distribuir* entre els seus agents i integrants, en funció d'una estricta jerarquia. Recollir es fa pel fisc i pel botí amb més o amb menys eficàcia i sistematització. La distribució s'opera a tots els nivells de l'estructura política i de manera cada cop més descentralitzada o autònoma. Aquest conjunt de motivacions i mecanismes recaptadors i distributius explica els esdeveniments político-militars.

3. «Ansemundus gotus Nemauso civitatem, Magdalonam». Agaten, Biterris, Pipino regi Franchorum tradidit» (*Annals d'Aniana*, a. 752). Abadal (*El paso de Septimania*, op. cit.), Amardel (*Le comte de Narbone; La première monnaie de Milon, comte de Narbone; Les derniers chefs des Goths de la Septimanie*, «Bulletin de la Commission Archéologique de Narbone», VI, 1900-1901). Wolf (*L'Aquitaine*, op. cit.) i Auzias (*L'Aquitaine carolingienne, 778-987*, Toulouse-Paris, 1937) són alguns dels pocs historiadors que s'han ocupat d'aquests temes.

4. *Annals d'Aniana* (a. 793), *Annales Fuldenses* (a. 793) i Ermold le Noir, *Poème sur Louis le Pieux et épîtres au roi Pépin*, ed. i trad. E. Faral, Paris, 1964, p. 18, v. 180-189.

Conquesta franca

Entre 752 i 759 els francs, dirigits per Pipí el Breu, ocupen Nimes, Magalona, Agde, Besiers i Narbona, la Gàl·lia gòtica. Els annals expliquen prou l'estratègia seguida: les expedicions de saqueig per a deixar les ciutats desproveïdes s'alternen amb setges més o menys perllongats i amb negociacions per atreure els cabdills gots locals. L'ancestral enemistat de gots i francs, i la correlació de forces entre els atacants i les guarnicions sarraïnes poden explicar els titubeigs i els repetits setges de Narbona fins la capitulació final el 759.⁵ Entre aquesta data i la mort de Pipí el Breu, el 768, s'escolen uns anys durant els quals els francs degueren ocupar el Rosselló i mirar d'estabilitzar la frontera al Pirineu. Un poeta aulic que escriu cinquanta anys després, Ermold el Negre, explica, però, que la serralada no fou frontera suficient, sinó que seguiren les ràtzies d'una i altra banda. De fet, per comprendre els esdeveniments d'aquells anys i el canvi de signe en les operacions militars no n'hi ha prou en contemplar la zona de contacte entre musulmans i cristians. Cal considerar, com ja indicàvem, la dinàmica interna de les formacions socials.

L'islam d'Occident, arribat al límit de la seva expansió, es comença a clivellar perquè l'obediència religiosa no és suficient per a mantenir la unitat d'un conglomerat ètnic i clànic on els interessos particulars entren en contradicció amb els generals. Per aquestes dates es produeix la revolució abbàssida, la caiguda dels omeies (755) i la separació de l'emirat de Còrdova (756). Naturalment, els canvis polítics repercuteixen de manera desestabilitzadora en la situació d'al-Andalus, especialment en la Frontera Superior, afectada de temps per moviments sediciosos. És clar, doncs, que les lluites tribals i clàniques afebleixen les defenses islàmiques i les fan permeables a l'acció franca. En canvi, a l'altre costat, l'aristocràcia ha trobat una fórmula política que li dona prou cohesió durant un temps: la monarquia carolíngia (751) que, recolçada per la noblesa i l'Església, fa un darrer intent per a mantenir en peu, parcialment, l'Estat antic o de tradició

5. «Franci Narbonam obsident, datoque sacramento Gotis qui ibi erant, ut si civitatem partibus traderent Pipini, regis Franchorum, permetterent eos legem suam habere; quo facto, ipsi Goti Sarracenos, qui in presidio illius erant, occidunt, ipsamque civitatem partibus Franchorum tradunt» (*Annals d'Aniana*, a. 759). «Anno Dominicae Incarnationis DCCLII. Hoc anno Pippinus rex exercitum duxit in Gotiam, Narbonam civitatem, in qua adhuc Sarraceni habitabant, obsedit» (*Annales Mettenses*, a. 752).

antiga. Com en els millors temps, la instància política intenta dirigir l'activitat social; a cops de precepte els carolingis volen regular-ho tot: les activitats econòmiques, el servei militar, la producció cultural i la vida religiosa. L'alta aristocràcia dels grans dominis bipartits i la petita aristocràcia dels petits dominis, potser encara en part esclavistes, viu dels recursos de l'Estat (fiscalitat i botí), del treball dels *servi* i de la renda.⁶ Sense haver-se de dedicar a les activitats productives, pot formar i forma els quadres de l'administració pública i de l'exèrcit, però, com en l'Antiguitat, el servei militar segueix essent un deure i un dret de tots els lliures. A l'Estat, a través dels seus agents regionals i locals, correspon organitzar el servei; calcular-ne la durada, la periodicitat i el lloc d'aplicació en funció de les possibilitats. També, repartir-ne els guanys. La màquina militar carolíngia era difícil de posar en moviment, però un cop en marxa resultava eficaç perquè els seus caps sabien distingir entre les incursions de desgast de l'enemic, encomanades a les guarnicions o poblacions de la frontera, les expedicions de saqueig més preparades, amb tropes de diferent procedència, i els setges de ciutats-fortalesa amb exèrcits, queviures i màquines de setge. La cohesió social d'aquesta màquina militar carolíngia no prové únicament dels seus èxits —més nombrosos que els fracassos en època de Pipí i de Carlemany— sinó sobretot de la condició d'homes lliures dels seus components, de la supeditació de tots a una llei o unes lleis que imposen límits a la pressió dels grans sobre els petits i de la unitat última del poder en la figura del monarca. Per tot això i més coses, l'Estat carolíngi, tot i desenvolupar els vincles feudovassallàtics, encara era més de tipus antic que feudal.⁷

6. Sobre el domini de l'època carolíngia la bibliografia és abundant. Vegis, per exemple, A. Verhulst (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, «Actes du Colloque International, Gand 8-10, septembre 1983», Gent, 1985. Sobre els *servi* a l'Alta Edat Mitjana s'ha de llegir a P. Bonnassie, *Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)*, «Cahiers de Civilisation Médiévale» (XXVIIe Année, núm. 4, 1985). Les nostres opinions sobre la «lògica» política de l'Estat carolíngi procedeixen de la lectura dels diplomes i capitulars carolingis: R. d'Abadal, *Catalunya carolíngia*, II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, 1926-1952, 2 vols.

7. Per a les tàctiques militars dels francs a l'època carolíngia s'han de llegir les notícies referents a setges de ciutats, expedicions i conquestes en els annals francs i en altres fonts com Eginard, l'Astrònom i el *Poema sobre Lluís el Piadós* d'Ermold el Negre. Vegis també els capitulars citats per L. Halphen, *Carlomagno y el Imperio carolingio*, México, 1955, pp. 124-128. Per a la concepció de la societat, l'economia i la política de l'època carolíngia, des de la perspectiva de la desestructuració del sistema antic, vegis G. Bois, *La mutation de l'an mil*, París, 1989. També Ch. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne et ses marges*

En essència, aquestes forces són les que es van enfrontar a la Tarraconense el darrer quart del s. VIII i primer del IX, obligant d'alguna manera als habitants del territori a prendre partit. Les picabaralles dels clans àrabo-berbers de la frontera i el contenciós entre omeies i abbàssides van donar peu a Carlemany, sollicitat per un sector de dirigents de la Frontera Superior, a intervenir per primera vegada al sud del Pirineu. És la cèlebre expedició del 778 a Saragossa que, com és sabut, va acabar amb la derrota dita de Roncesvalles.⁸ En el futur els carolingis actuarien amb més prudència. Però una expedició tant ambiciosa com aquesta no es podia fer sense grans preparatius i moltes complicitats. Per restablir l'ordre i castigar els culpables l'emir va enviar immediatament una expedició punitiva que va estendre la seva acció a tota la frontera fins a les valls pirinenques. Res d'estrany que els més compromesos fugissin i que Carlemany els acollís donant-lis terres de Septimània, a la frontera mateixa. Els documents els anomenen *hispani* i els presenten dividits en *maiores* i *minores*, i, segons Abadal, tenien *servi* a les seves ordres. Aquestes comunitats d'hispanogots emigrats no deuen ser gaire diferents de les comunitats rurals del Maçonnais del s. X on, segons documents del cartulari de Cluny, hi havia una massa majoritària de petits pagesos aloers, un grup reduït de famílies esclavistes que representen la petita aristocràcia local i un nombre de famílies de *servi* que en alguna comunitat representa el 15 % del conjunt.⁹

Aquests *hispani* dels anys setanta i vuitanta del s. VIII, amb

(Velay, Gévaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?, Le Puy-en-Velay, 1987.

8. Abadal (*La expedición de Carlomagno*, op. cit.) va estudiar amb atenció el fet; els preparatius, les implicacions i l'aconteixement. Posteriorment R. H. Bautier (*La campagne de Charlemagne en Espagne, 778*, «Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne», 135, 1979) va tornar sobre la qüestió reexaminant amb detall les fonts. La font franca que més informació aporta és la *Vida de Carlemany*, d'Eginhard (Eginhard, *Vie de Charlemagne*, ed. i trad. L. Halphen, París, 1947).

9. Les referències a l'expedició punitiva enviada per l'emir, recollides per J. M. Millàs i Vallicrosa, són Ibn al-Athir, Ibn Idari, *l'Ajbar Machmu'a*, al-Nuwayri i *Fath al-Andalus* (Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia, «Quaderns d'Estudi», XIV, 1922, pp. 142-143, i *Historiadors aràbics referents a la reconquesta catalana*, Barcelona, 1985, textos 71, 73, 74 i 76). Sobre els *hispani*, vegis R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., pp. X-XVI; A. Barbero, *La integración social de los «hispani» del Pirineo oriental al reino carolingio*, «Mélanges offerts à René Crozet», Poitiers, 1969, pp. 67-75; i Ph. Wolff, *L'Aquitaine*, op. cit., p. 274. Sobre l'exemple de les comunitats rurals del Maçonnais, vegis A. Déléage, *La vie économique et sociale de la Bourgogne dans le Haut Moyen Age*, Macon, 1941, i G. Bois, op. cit.

el permís de Carlemany, van rompre erms i adquirir propietats a Septimània.¹⁰ Segurament és el primer indicatiu de creixement agrari a l'àrea catalano-septimana, però s'hauria de considerar també que es tracta d'una colonització militar, perquè fent treballar els *servi* i captant l'excedent d'alguns *hispani minores* en forma de renda, els *maiores* podien esmerçar temps i esforç en la defensa de la frontera i la depredació de les posicions enemigues al sud del Pirineu. Aquest i no altre degué ser el propòsit de Carlemany en establir-los a Septimània i pagar-los el servei amb terres ermes, és a dir, del fisc. Va obtenir resultats. Les fonts ens parlen d'accions militars empeses per alguns d'aquests *maiores* amb els seus homes i del lliurament de Girona l'any 785. El traspàs d'autoritat a Girona va comportar també la incorporació a l'autoritat de Carlemany d'un conjunt de terres pirinenques i pre-pirinenques: els comtats i *pagi* de Girona, Besalú, Vallespir, Peralada, Empúries, Urgell i Cerdanya. També aquelles darreries del s. VIII les terres de Pallars i Ribagorça van entrar en l'obediència dels comtes francs de Tolosa.¹¹

Com qualificar els fets: conquesta, reconquesta o alliberament? La paraula conquesta és la menys compromesa, però, usant-la, s'oblida el punt de vista dels contemporanis. Obligats a fugir per les circumstàncies político-militars, és lògic que els *hispani* refugiats a Septimània pensessin el retorn en termes de reconquesta, és a dir, de restabliment de controls i dominis. Més amunt, la cort carolíngia té la seva pròpia visió de les coses. Carlemany, sobirà cristià, se sent cridat a alliberar la cristianitat hispànica del jou de l'infidel. Ell i els seus successors, sobirans de pobles diversos, no dubtaran a prendre una titulatura múltiple: reis dels francs, dels lombards, dels gots. És com si,

10. Vegis els preceptes per als *hispani* de la Narbona i el Rosselló a R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., segona part, doc. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX i Apèndix doc. I, III i IV. «Els refugiats, en arribar al regne franc, si eren gent d'importància, *maiores et potentiores*, es procuraven l'adjudicació d'un predi o vila, despoblats i erms, mitjançant l'obtenció d'un precepte reial de concessió; el comte els revestia seguidament, fixant-ne els límits. L'interessat, ajudat dels seus familiars i dels seus serfs, els posava en explotació; sovint cridava altres hispanos menuts, *minores et infirmiores*, concedint-los-en parcelles» (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., pp. XI-XII).

11. L'*hispanus* Joan, un dels refugiats a Septimània, va derrotar als musulmans al lloc de Ponts (?), del pagus de Barcelona (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 307-308). «Eeodem anno Gerundenses homines Gerundam civitatem Carolo regi tradiderunt» (*Cronicó de Moissac*, a. 785), R. d'Abadal, *Els orígens del comtat de Pallars-Ribagorça*, a *Dels visigots als catalans*, Barcelona, 1968, I, pp. 244-349.

incorporant terra hispànica, perseguissin retornar als seus habitats la identitat goda amenaçada per l'islam.¹² És clar que és una visió expressada per clergues dominadors de l'escrit, una manera de veure les coses, perque, pactar amb les poblacions godes, respectar-lis el dret, les propietats i un cert nivell de competències político-militars, que és el que feren Pipí el Breu i Carlemany, no deu ser gaire diferent del que feien les autoritats islàmiques. Per aquestes, doncs, l'acció franca tenia que ser pura i simplement una agressió. ¿Què devien pensar les poblacions hispano-godes, diguem-ne autòctones, els homes de Girona i després de Barcelona, que no s'havien mogut de llurs terres i ciutats? No ho sabrem mai però és dubtós que sentissin l'acció dels exèrcits carolingis com un alliberament. Una font tant parcial, tant pro-franca, com el poema d'Ermold el Negre sobre el setge i conquesta de Barcelona (acció de la que parlarem tot seguit) presenta els barcelonins dubtant durant mesos entre la resistència al costat de la guarnició sarraïna o el lliurament als francs.¹³ La sort de la gent d'aquesta terra la decidien els de fora i això passaria encara durant més d'un segle.

La penetració franca al sud de la serralada pirinenca crea desassossec entre els cabdills musulmans de la frontera on les dissidències s'agreugen. Per retornar la confiança als seus partidaris, castigar les poblacions que havien acceptat la dominació franca i atemoritzar els caps de fidelitat dubtosa que conspiraven prop de la cort carolíngia, l'emir envia successives expedicions contra terres catalano-occitanes: la del general Abd al-Malik, del 793, que saqueja terres de Girona, Narbona, Carcassona, Cerdanya i Urgellet; la d'Abd al-Karim, del 795 o 796, i algunes ràtzies marítimes. Però les posicions franques no retrocedeixen, continuen les desafeccions entre els cabdills àrabo-berèbers i l'autoritat carolíngia emprèn accions per ampliar les conquestes i consolidar-les. La direcció de les operacions militars és confiada a la cort de Tolosa que governa, de fet, el duc Guillem i presideix Lluís el Piadós, aleshores un infant que porta el títol nominal de rei d'Aquitània. Les operacions més importants són

12. «Carolus gratia Dei rex Francorum et Langobardorum ac patricius Romanorum» (precepte de vers 780, R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, p. 412). «Karoli gloriosissimi Regis Francorum atque Gothorum» (doc. del 858, P. de Marca, op. cit., ap. 65). M. Zimmermann, *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona, 1989, p. 22.

13. Vegis al respecte l'estudi preliminar d'E. Faral, l'editor d'Ermold el Noir, *Poème sur Louis le Pieux*, la principal font, però també la més literària, del setge de Barcelona.

un o uns setges fracassats d'Osca i l'ocupació militar de punts estratègics del Berguedà i d'Osona, encomanada al comte Borrell, probablement un hispano-got que governa a l'Urgellet i la Cerdanya. Era com una mesura precautòria per a la futura conquesta de Barcelona.¹⁴

Església i Estat

Les accions, més polítiques que militars, encaminades a consolidar el domini carolingi eren preses directament per Carlemany i els seus consellers. Així ho indiquen els primers diplomes carolingis per a Catalunya en els que el monarca dona protecció i llibertat a determinades collectivitats i institucions. També ho proven les iniciatives en matèria de política eclesiàstica: poc després de la incorporació de Girona, uns *missi dominici* es personen a la ciutat, segons que sembla per arrenjar els afers de la diòcesi, entre els quals constituir, reconstituir o ampliar el domini de la seu.¹⁵ Però l'acció més espectacular i coneguda és la «batalla de l'adopcionisme», magistralment estudiada per Ramon d'Abadal. Tothom sap que em refereixo a la persecució a que fou sotmès el bisbe Fèlix d'Urgell, entre 792 i 799, per tal que abjurés dels seus postulats teològics, que el vinculaven a les Esglésies hispàniques, i acceptés l'ortodòxia que les corts romana i aquisgranenca defensaven. Abadal demostrà que per a nosaltres, historiadors, la qüestió no es limitava a una polèmica

14. Sobre la ràtzia d'Abd al-Malik, vegis els textos d'al-Nuwayri i Ibn Idari recollits per J. M. Millàs, *Historiadors aràbics*, op. cit., textos 83 i 84, i els *Annals d'Aniana*, *Annals de Fulda*, *Annals d'Uzès* i el *Cronicó de Moissac*. Les notícies de l'expedició d'Abd al-Karim provenen d'un text d'al-Nuwayri (J. M. Millàs, *Historiadors aràbics*, op. cit., text 87) i les de la pirateria sarraïna es troben a Eginhard, op. cit., pp. 52 i 54, i als *Annals q. d. Einhardi*, a. 798, i als *Annals Reials*, a. 799. La descripció detallada de les temptatives prèvies a la conquesta de Barcelona a R. d'Abadal, *Els orígens del comtat de Pallars-Ribagorça*, op. cit., pp. 246-249, i Ph. Wolff, *L'Aquitaine*, op. cit., pp. 278-280. El setge d'Osca a *Anales q. d. Einhardi*, a. 797. Sobre l'operació militar del comte Borrell, vegis l'Astrònom, *Vita Hludovici*, ed. J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, CIV, París, 1864, col. 933, i R. d'Abadal, *La reconquesta d'una regió interior de Catalunya: La Plana de Vic (717-886)*, a *Dels visigots als catalans*, Barcelona, 1968, I, p. 310.

15. La presència de l'arquebisbe Nebridi de Narbona i del bisbe Crispà de Nîmes a Girona, en qualitat de *missi dominici*, està ben documentada l'any 817, però potser el més interessant és que el document fa referència a l'actuació a la diòcesi temps abans d'un Ragonfred, *comes palatio*, que ha d'haver estat enviat per Carlemany per arrenjar afers de l'Església gironina (ADG, *Cartulari de Carles Many*, fol. 79-80).

cristològica d'un cenacle de sabis religiosos, sinó que afectava de ple l'estructura de l'Estat. Era, doncs, un problema històric, i la forma de resoldre'l demostra la voluntat de la cort d'assegurar-se el control de les principals instàncies de poder a la zona: recordem la deposició de Fèlix i l'encomanació dels afers de la diòcesi urgellenca, en qualitat d'administrador, a l'arquebisbe Leidrad de Lió, un home de la confiança de Carlemany. Parallelament, l'arquebisbe Nebridi de Narbona gestionava la incorporació de les diòcesis d'Urgell i Girona a la seva autoritat metropolitana, i, segons Cebrià Baraut, el monjo Benet d'Aniana introduïa l'observança benedictina a Sant Serni de Tavèrnoles.¹⁶ Començava així la substitució del monaquisme de tradició visigòtica per un monaquisme inspirat en la Regla benedictina, que d'alguna manera feia el paper de Regla oficial dels reialmes carolingis.

Per què aquest interès dels carolingis en els afers de l'Església? L'interès era recíproc. L'Església havia ungit la dinastia i la sostenia amb els seus mitjans: homes, cultura, béns materials i pregària. De fet, era part essencial d'aquell Estat al que servia de moltes maneres, però sobretot en les funcions més relacionades amb l'escrit: cancelleries reials i comtals, administració fiscal, formació de jutges, ambaixades, notariat o equivalent, etc. Els eclesiàstics ocupaven posicions en tots els nivells de l'estructura política: des dels bisbes i abats, que feien de consellers a la cort reial, fins els preveres de les parròquies rurals que enquadraven la pagesia, passant pels bisbes que eren governants de llurs ciutats i contrapès del poder comtal. Defet, la clericalització de les estructures de poder, com la militarització, és un fenomen característic de tots els Estats tardo-antics o altmedievals. D'aquesta inserció en el teixit polític els eclesiàstics n'obtenen una part substancial dels seus ingressos. Diríem que els segles VIII-X, com en l'Antiguitat clàssica, l'esfera política encara encotilla l'economia, la regenta i punxiona. Moltes donacions de terres al clergat, nombroses aquests segles, mostren aquesta acció de forces extra-econòmiques sobre el pla de l'economia. Però ens interessen més altres accions en les que es fa més present la política. Els preceptes carolingis per a Cata-

16. Al treball clàssic d'Abadal, ben conegut, i a la puntualització de M. Riu (*Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel*, «Anuario de Estudios Medievales», I, 1964, pp. 77-96) s'ha d'afegir l'article de C. Baraut, *El monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles i els orígens del monaquisme benedictí al comtat d'Urgell*, «Studia monastica», 22, fasc. 2, 1980, pp. 253-259.

lunya mostren com el poder central distribueix recursos públics entre la jerarquia eclesiàstica: els bisbes participen dels impostos indirectes recollits a llurs diòcesis (telonis), reben drets sobre la moneda i el mercat i obtenen terres del fisc; els abats i els seus monestirs resulten agraciats també amb béns i drets públics. Per ells, més que pels bisbes, els preceptes d'immunitat són l'instrument legal d'aquesta distribució política de recursos. Els carolingis confirmen les propietats dels monestirs, legalitzen llurs aprisions i atribueixen als abats els drets públics sobre tots els tenents d'aquestes terres. Com els bisbes en els dominis de les seus, els abats administren justícia, reclamen els serveis militars, i cobren els impostos indirectes i el que queda dels directes en el dominis dels seus monestirs.¹⁷

Abats i bisbes, en col·laboració amb l'aristocràcia laica i els estrats superiors de la pagesia, estimulen la creació, ampliació o restauració de la xarxa parroquial. Als comtats hi ha esglésies pròpies, potser més que no ens pensem, però ens sembla que les parroquials tenen una significació especial en ordre al sistema social imperant. Els bisbes consagren les noves esglésies i, actuant com autoritats religioses i civils, juntament amb els comtes o sense ells, imposen a la feligresia (o obtenen d'aquesta) el compromís de satisfacció de càrregues anuals per al sosteniment del clergat, que a vegades estan ben tipificades i s'anomenen delmes, primícies i oblacions. En un cert nombre de dotacions consta l'obligació del clergat local de transvassar a les arques de la seu una part d'aquests ingressos.¹⁸ Amb tots els precedents que es vulgui, foren Pipí el Breu i Carlemany els que regularitzaren i imposaren el delme amb caràcter obligatori per a les esglésies dels seus reialmes. I amb la conquesta carolíngia el delme va penetrar a Catalunya. Com pensar tot això? En els

17. Una gran part dels preceptes carolingis per a Catalunya fan aquesta funció d'instruments de distribució de recursos públics (béns i drets públics). Els més eloqüents són els preceptes d'immunitat (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., pp. V-X i XVI-XXI).

18. C. Baraut, *Les actes de consagració de les esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, «Urgellia», 1, 1978, p. 21-24. Ramon Ordeig ha fet una tesi excel·lent sobre *Les dotacions de les esglésies de Catalunya* que esperem es publicui ben aviat. Sobre el delme hi ha treballs de vàlua: P. Viard, *Histoire de la dîme ecclésiastique, principalement en France jusqu'au Décret de Gratien*, Dijon, 1909; C. Boyd, *Tithes and Parishes in Medieval Italy*, Ithaca, 1952; G. Constable, *Monastic Tithes from their origins to the XIIIth Century*, Cambridge, 1964, etc. Basant-se en Stutz, Perels i Viard, Halphen opinava que l'única contribució pública assimilable a un impost directe, que en època de Carlemany estava veritablement en vigor, era el delme (L. Halphen, op. cit., p. 132).

comtats la xarxa de castells és flonja, i les *villae* no semblen ser les unitats administratives i centres de percepció fiscal i/o rendal que havien estat en altre temps.¹⁹ Atesa la inserció de l'Església a l'aparell polític, no es pot descartar que les parròquies juguin, almenys parcialment, un paper alternatiu d'enquadrament de poblacions i de restauració d'una fiscalitat depauperada. Per no errar el diagnòstic ens caldria conèixer l'extracció social del baix clergat. La nostra hipòtesi no solament és que procedia de la societat dels lliures, sinó que majoritàriament eixia de les files de l'aristocràcia local o, millor dit, de les capes superiors de la pagesia que per aquest camí i altres (administració de justícia —els *boni homines*— i milícia) s'insertava en la base de l'aparell estatal. Haver participat en la construcció i dotació de l'església (o haver-hi participat més que altres) podia donar a les famílies més potents de cada parròquia una mena de dret tàcit de patronatge que, a través de la provisió de càrrecs, implicava accedir a la gestió del domini parroquial i la percepció de l'excedent de la comunitat per la via dels impostos, diguem-ne eclesiàstics. Fet i fet, si la interpretació fos bona no estariem tant lluny de les fiscalitats antigues.

Gots i francs

Retornem ara a la línia dels esdeveniments, que havíem deixat interrompuda a finals del s. VIII, quan a la cort de Tolosa es feien els preparatius per a la conquesta de Barcelona que va tenir lloc l'any 801, després d'un llarg setge magnificat pel poeta Ermold el Negre. Minuciosament preparada, fou l'acció militar més important dels carolingis a Hispània. Després hi van haver dues o tres temptatives de conquesta de Tortosa (804-806, 808 i 809) en les que, com a Barcelona, va participar directament Lluís el Piadós, i almenys un nou intent d'ocupació d'Osca.²⁰ Els

19. Pel que fa a les terres dels bisbats de Girona i Elna, Lluís To Figueras ha tractat la qüestió de les demarcacions comtals i diocesanes a la seva tesi *L'evolució de les estructures familiars en els comtats de Girona, Besalú, Empúries-Peralada i Rosselló (segles X-principis del XIII)*, Barcelona, 1988, 3 vols., pp. 87-118 (dactilografiades). També J. Vilaginés, *La transició al feudalisme. Un cas original: el Vallès Oriental (circa 930-circa 1090)*, Granollers, 1987, pp. 28-35.

20. Astrònom, op. cit., cols. 935-938; *Annals Reials*, a. 809; Eginhard, op. cit., p. 44; *Annals de Fulda*, a. 809; Ph. Wolff, *Les événements de Catalogne de 798-812 et la chronologie de l'Astronome*, «Anuario de Estudios Medievales», II, 1965, p. 458; L. Auzias, *Les sièges de Barcelone, de Tortose et d'Huesca (801-811)*, Annales du Midi, XLVIII, 1936, pp. 21-25.

fets són importants perquè marquen els límits de la penetració franca: la línia Llobregat-Cardener-Segre mitjà-Conca de Tremp serà durant quasi dos segles la frontera d'aquesta Marca Hispànica. Un nucli franc al nord de Jaca o a Sobrarb, surt aleshores sota el govern d'un comte anomenat Oriol, tindrà curta vida, però servirà d'estímul al naixement del comtat d'Aragó, ben aviat desvinculat de la tutela carolíngia.²¹ La Catalunya Vella serà, doncs, definitivament, l'únic territori hispànic de l'Imperi carolíngi, i en això rau bona part de la seva originalitat històrica en el context peninsular.

Les fonts de l'època ens parlen d'uns comtes que estan al front de comtats, grans unitats administratives del país. Tenim Rostany, després Odiló, a Girona; Berà, a Barcelona; Ermenguer a Empúries; Gaucelm, al Rosselló; Borrell, a Osona, etc.²² Ramon d'Abadal i Frederic Udina han estudiat la funció comtal i els orígens baix-romans i visigòtics del títol comtal i dels comtats,²³ demarcacions presidides per *civitates* que, com en l'Antiguitat, eren les cèl·lules de l'Estat. Residència de comtes, vescomtes i bisbes, aquestes ciutats, per escanyolides que fossin, no deixaven de ser, com en època romana, centres polítics que drenaven recursos del camp per la via de la fiscalitat i els pagaments rendals. Agents d'una relació unilateral ciutat-camp, oposada a la relació bilateral característica del sistema feudal, les ciutats d'aquesta època, amb les seves muralles, també jugaven un paper militar encara més important que els propis castells. Naturalment que l'administració s'havia empobrit i simplificat. En aquest sentit el comte concentrava a les seves mans funcions militars, judicials i fiscals que en altres temps eren missió de diversos funcionaris especialitzats.

Qui eren aquests primers comtes? Amb certesa no ho sabem, però segurament són un resultat dels pactes entre gots i francs que feren possible la incorporació del territori a l'Imperi carolíngi; hi havia gent de les dues ètnies. Abadal no dubta a dir que Borrell d'Osona era un pirinenc, i sobre Berà de Barcelona i Gaucelm del Rosselló hi ha un estudi de Pere Ponsich que els

21. *Annals Reials*, a. 809. A. Duran Gudiol, *De la Marca Superior de al-Andalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*, Huesca, 1975, pp. 23-26; J. M. Lacarra, *Orígenes del condado de Aragón*, Zaragoza, 1945.

22. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 312-314.

23. R. d'Abadal, *La institució comtal carolíngia en la Pre-Catalunya del segle IX*, «Anuario de Estudios Medievales», I, 1964, pp. 29-75; F. Udina, *L'évolution du titre comtal à Barcelone. Les débuts de l'institution*, «Cahiers de Civilisation Médiévale» (Année XIV, núm. 2, 1971), pp. 149-157.

fa fills de Guillem de Tolosa.²⁴ De fet, tot i considerant el poc que sabem de les genealogies dels comtes francs de Catalunya, s'obre pas la idea de que les ofensives militars a Hispània, primer, el govern del territori, després, i les revoltes, per últim, foren en gran part obra de l'alta aristocràcia franca establerta a les zones meridionals del reialme. L'exemple més pregon és el totpoderós Guillem de Tolosa i els seus descendents i fidels: Gaucelm, Berà, Bernat de Septimània, Berenguer, etc. Pallars i Ribagorça foren governats des de Tolosa molt directament pels comtes tolosans. La resta de comtats catalans va ser objecte de disputa entre aquests llinatges francs meridionals, tots ells emparentats, i la disputa va involucrar a famílies de l'aristocràcia goda. Les lluites van enfrontar a vegades a branques d'una mateixa família.²⁵

Qui són aquests gots? Quin paper juguen? Malgrat els compromisos de primera hora, sembla clar que al màxim nivell de l'administració i la milícia, és a dir, la dignitat comtal, els carolíngis sovint van preferir nobles francs, però de terres meridionals, potser per la coneixença del país i els vincles que hi tenien. Aquests vincles incloïen el parentiu i l'aliança amb llinatges gots de Septimània i el Pirineu, que obriren el camí de les conquestes a Hispània amb incursions particulars i que després s'incorporaren a les grans expedicions franques i als exèrcits de conquesta. Per tot això arribaren a assolir també la dignitat comtal.

L'objectiu d'uns i altres no devia ser del tot coincident. Magnats francs i gots volien participar de les distribucions de béns i rendes públiques que operava la monarquia mitjançant la concessió de preceptes i el nomenament de càrrecs. Però els francs

24. R. d'Abadal, *La reconquesta d'una regió*, op. cit., pp. 310-311; ídem, *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1961, p. 29; P. Ponsich, *Bera I, comte de Barcelone, et ses descendants. Le probleme de leur juridiction comtale*, «Conflent, Vallespir et Montagnes Catalanes. Actes du LIe congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon», Montpellier, 1980, pp. 51-67.

25. Als treballs de la nota anterior, s'ha d'afegir R. d'Abadal, *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona, 1955, 2 vols. P. Ponsich, *Le Conflent et ses comtes du IXe au XIIe siècle*, «Études Roussillonnaises», I, 3-4, 1951, pp. 241-344. J. Calmette, *De Bernardo sancti Guillelmi filio*, París, 1902; i ídem, *La famille de saint Guilhem et l'ascendance de Robert le Fort*, «Annales de Midi», XL, 1928, pp. 225-244. Sobre Guillem de Tolosa i els seus descendents hom pot consultar també Dom Cl. Devic et Dom J. Vaissete, *Histoire générale de Languedoc*, Toulouse, 1875, II, pp. 272-277, i C. Amado, *Constitution du réseau aristocratique au Xe siècle: le groupe biterrois*, «Colloqui Internacional Hug Capet», Barcelona, 2-5 juliol 1987 (en premsa).

eren nobles amb dominis familiars i rendes a la Gàl·lia, per tant, per a ells, la Marca era menys una terra d'assentament que de promoció política: el càrrec comtal o vescomtal els serviria per a captar rendes públiques i beneficiar-se de l'explotació de béns fiscals. Amb aquesta base material podrien premiar més fidelitats i prosseguir en la carrera dels honors. A la llarga les ambicions polítiques i el propi ancoratge territorial i familiar els allunyarien dels comtats. Els capteniment de l'aristocràcia goda, col·laboradora en la conquesta, havia de ser diferent. Encara que les bases territorials de molts llinatges gots estiguessin a Septimània i el Pirineu, el propòsit havia de ser ampliar-les al sud de la serralada; al cap i a la fi en aquella època ja no es podia fer carrera política si no es tenia un patrimoni sòlid. Els magnats gots aspiraven, doncs, a fer aprisions i a rebre terres del fisc en plena propietat. És significatiu que les poques aprisions comtals conegudes del s. IX fossin fetes per comtes d'extracció local com Asnar Galí, Sunifred i Guifré el Pelós, mentre que els comtes francs, enlloc de fer aprisions, intentaren confiscar les dels *hispani*, segurament per tal d'incorporar-les als dominis fiscals. Calgué la mediació personal de l'emperador que sabé estar en el seu paper de defensor del dret, diguem-ne de ciutadania, dels ciutadans del seu imperi: entenguis l'estatut d'homes lliures i propietaris d'aquells *hispani*.

Certament, en les terres catalano-septimanas de l'Imperi carolingi no tots els comtes eren purament francs. Tothom té present la figura de Belló de Carcassona, que Abadal considera un hisendat del Conflent;²⁶ l'exiliat d'Aragó Asnar Galí, comte d'Urgell-Cerdanya, on va rompre erms amb molts *servi*,²⁷ i la figura de Berà, primer comte de Barcelona, que, segons els estudis de Ponsich, simbolitzaria bé aquesta entesa inicial entre gots i

26. Per a les diferències de capteniment entre comtes gots i francs, a més dels treballs de Ponsich i Abadal citats a les notes anteriors, és convenient llegir R. d'Abadal, *La Catalogne sous l'Empire de Louis le Pieux*, «Études Roussillonaises», IV, 3-4, 1954-55; V, 1, 1956; V, 2-3-4, 1956 i VI, 1-2, 1957, i ídem, *Els primers temps de Carles el Calb a Catalunya: 840-843, tractat de Verdun*, «Estudis d'història medieval», II, 1970, pp. 3-18. Sobre Belló i la genealogia de la dinastia catalana, vegis R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 13-26.

27. En un document posterior, del 862, llegim per referència a la vila de Sedret (Cerdanya), que «illic evenit de patre suo Asenari Galindonis comite per sua ruptura et aprisione, per preceptum domni imperatoris, sicut ceteri Spani, et ruperunt ea servi sui his nominibus: Apila, Gomesindus, Ademirus, Franculinus, Sumila, Dulfobiezus, Tudila, Eugenius, vel alii piures servi sui» (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 325-326; vegis bibliografia sobre els Asnar a la n. a).

francs. Ell mateix seria fill d'un franc, el comte Guillem de Tolosa, i d'una dama de la noblesa goda dita Khungunda. La destitució de Berà el 820 i la posterior entronització de Bernat de Septimània el 825 han estat interpretats per la historiografia com a fruit d'un canvi d'actitud de la cort, presidida ja aleshores per Lluís el Piadós. Berà seria un home molt lligat a famílies locals i massa partidari de l'entesa amb els musulmans veïns. A la fi podria fàcilment encapçalar un moviment de separació com contemporàniament havia fet el comte Garcia a Aragó.²⁸ Bernat de Septimània, en canvi, encara que fos un germanastre de Berà, segons Ponsich, seria un franc de confiança de la cort. Gots independentistes contra francs assimilistes era el diagnòstic d'Abadal pel qual, el fracàs de la revolta d'Aissó i Guillemó el 826-827, seria el fracàs de la facció antifranca i la fi del visigotisme polític. Les fonts no són massa riques de matisos per permetre pensar els aconteixements d'una altra manera. Per tant, si als comtats hi hagué mai alguna temptativa de retorn a la situació política goda anterior al domini franc i musulmà, aquesta degué ser la revolta de 826-827. Dels estudis de Ponsich es pot afegir que els enfrontaments tingueren l'aspecte de rivalitats entre famílies de la noblesa meridional potser dividides de temps per la distribució d'honors i dignitats. Podria ser també, seguint informacions confuses d'al-Udrí, que els musulmans de la frontera tinguessin algún protagonisme en l'afer.²⁹ Finalment, s'ha de dir que la revolta fou d'abast reduït per la geografia i la participació: prominents famílies godes en restaren al marge, fins i tot descendents de Berà que van sobreviure políticament en els comtats on seguiren ocupant càrrecs durant molts anys.³⁰

28. P. Ponsich, *Bera I*, op. cit.; R. d'Abadal, *La Catalogne*, op. cit.; J. M. Lacarra, *Origenes*, op. cit.; idem, *Textos navarros del código de Roda*, «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón», I, 1945, pp. 193-284; J. M. Salrach, *Procés de formació*, op. cit., I, p. 44-49.

29. Aquesta opinió l'hem argumentada al nostre *Procés de formació*, op. cit., I, pp. 73-90. Vegis també F. de la Granja, *La Marca Superior en la obra de al-Udrí*, Zaragoza, 1966, pp. 21-23. Les opinions d'Abadal sobre la liquidació del visigotisme polític a *Primers comtes*, op. cit., p. 229.

30. Les fonts de la revolta són els *Annals Reials*, a. 826 i 827, i l'Astrònom, op. cit., col. 955-956. Sobre els descendents de Berà vegis el nostre *Procés de formació*, op. cit., II, pp. 6-11, o amb més detall a P. Ponsich, *Bera I*, op. cit., i idem, *Le Conflent et ses comtes*, op. cit.

Domini franc

Qui governa i com governa a la Marca Hispànica entre el 825 i el 878? Una sèrie de noms simbolitzen el que en podriem dir etapa de domini franc, és a dir, de govern de comtes francs a Catalunya: Bernat de Septimània, Aleran, Odalric, Unifred i Bernat de Gòtia, són potser els més anomenats. No coneixem prou bé la genealogia de tots ells però, pel que sabem, eren membres de l'alta aristocràcia, en algun cas amb vincles familiars amb la pròpia dinastia carolíngia, posseïen patrimonis importants en diferents regions del regne franc, i a vegades ocupaven simultàniament la dignitat comtal en regions allunyades unes d'altres o càrrecs a la pròpia cort, i procedien de les files de l'aristocràcia franca meridional o hi estaven emparentats. Tot plegat explica, com deïa Abadal, que no residissin de manera permanent a la Marca. Possiblement hi feien curtes estades durant les quals prenién les disposicions de govern més necessàries, nomenaven els subalterns, distribuïen entre aquests els béns i rendes fiscals i prenién del fisc el que s'havien reservat, que devien consumir sobre el terreny. La defensa de la frontera contra les incursions musulmanes havia de ser cada cop més un afer dels habitants del país i dels seus caps propis. Després d'aquelles expedicions franques a Tortosa i Osca de principis del s. IX ja mai més exèrcits francs, carolingis, tornarien a trepitjar la Marca, llevat, és clar, dels escamots que poguessin acompanyar els comtes en els seus desplaçaments, i d'algunes guarnicions franques que hi podia haver a les ciutats-fortalesa.³¹

En resum, encara que Lluís el Piadós i Carles el Calb sovint van nomenar comtes francs per a la Marca, la gestió política i militar, per l'absentisme d'aquests, degué reposar cada cop més en famílies de potents del propi país en un sentit ampli, és a dir, de Gòtia i d'Hispania. Potser per això mateix aquests llinatges renunciaren a la via insurreccional de 826-827 i es decantaren cap el que Abadal anomena legitimisme carolingi sense que

31. Sobre el període de govern d'aquests comtes a Catalunya vegeu R. d'Abadal, *La Catalogne*, op. cit.; ídem, *Els primers temps*, op. cit.; J. Calmette, *Les comtes Bernard sous Charles le Chauve. Etat actuel d'une énigme historique*, «Mélanges d'histoire de Moyen Age Louis Halphen», París, 1951, pp. 103-109; M. Chaume, *Onfroi, marquis de Gothie. Ses origines et ses attaches familiales*, «Annales de Midi», LII, 1940, pp. 113-136; L. Malbos, *La capture de Bernard de Septimanie*, «Le Moyen Age», LXXVI, 4e série, Tome XXVI, 1, 1970, pp. 9-13; L. Auzias, *L'Aquitaine*, op. cit., i el nostre *Procés de formació*, op. cit., I, pp. 91-120, i II, pp. 5-86.

això fos obstacle, però, per a que aquestes famílies de potents gots protestessin a vegades davant l'emperador per les arbitriarietats dels comtes francs que conculcaven les seves lleis tradicionals. Alguns membres d'aquestes famílies locals assoliren també la dignitat comtal: és el cas del comte Sunifred, fill de Belló de Carcassona i pare de Guifré el Pelós, segons la genealogia d'Abadal, de Sunyer d'Empúries i de Galí Asnar.³²

Com Abadal, també nosaltres hem resseguit el capteniment d'aquests comtes del s. IX en relació amb l'evolució política general de l'Imperi, convençuts com estem de que són les grans contradiccions del sistema englobant les que marquen l'evolució dels seus components i en determinen poderosament l'evolució.³³ La historiografia francesa de principis de segle, molt ben representada per Josep Calmette, havia posat la visual en les conductes polítiques. Havia observat l'esllavissament progressiu de l'Imperi cap a la fragmentació que, segons el seu diagnòstic, seria el resultat de les ambicions i els desacords dels dirigents. Els treballs d'Abadal sobre l'època de Lluís el Piadós i Carles el Calb se situen bé en aquesta exploració i dictamen.³⁴ Les previsions sucesòries vacillants de l'emperador, les guerres fratricides que precediren i seguiren la seva mort (840), els cèlebres Juraments d'Estrasburg (842) i els tractats de Verdún (843) i Mersen (870) són les fites més assenyalades. Però interessava conèixer els actors. La historiografia francesa, interessada a explicar o il·lustrar la marxa política general, s'havia fixat en les primeres figures, les que se suposa que portaven el fil argumental. Abadal, interessat a explicar el fenomen que anomena «la marxa a la sobirania», es fixà en canvi en els comtes de la Marca que, en el marc de l'Imperi o del regne franc occidental, a vegades tingueren un paper destacat —el cas de Bernat de Sep-

32. Les protestes dels potents gots contra les arbitriarietats de Bernat de Septimània es troben a l'Astrònom, op. cit., col. 973. Com diu Abadal (*Primeres comtes*, op. cit., p. 54), Bernat de Gòtia es passejava pels seus comtats amb ínfulas de rei: *in comitatu suo, quo ut rex ibat*. Sobre Sunifred, R. d'Abadal, *Diplomes*, II, p. 323-324 i 332-337. Sobre Sunyer, F. Valls-Taberner, *Un diplôme de Charles le Chauve pour Suniare, Comte d'Ampurias-Roussillon*, a «Obras selectas de...», Madrid-Barcelona, 1961, IV, pp. 15-20. Sobre Galí Asnar, R. d'Abadal, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, op. cit., I, pp. 99-109. També el nostre *Procés de formació*, op. cit., I, pp. 99-112, i II, pp. 11-21 i 169-173.

33. Hem expressat aquest punt de vista a les conclusions del nostre *Procés de formació*, op. cit., II, pp. 121-127, si bé la base documental i bibliogràfica i els aconteixements que ho fonamenten s'han de buscar en el cos del llibre, a les pàgines citades a la nota 31.

34. Les opinions d'Abadal es troben en els treballs citats a la nota 26.

timània— a vegades el tingueren més discret —el cas de Sunifred— i a vegades foren ben bé actors de segona fila.

Abadal, que fila molt prim, distingeix cap els anys trenta del s. IX la formació de tres faccions nobiliàries amb incidència a la Marca Hispànica: els *legitimistes* que defensaven les disposicions testamentàries de Lluís el Piadós i eren favorables a una divisió de l'Imperi que deixés en bona posició a Carles el Calb, fill petit de l'emperador; els *unitaris* que recolçaven les aspiracions de Lotari, el fill gran, a rebre la totalitat de l'herència, i els *regionalistes*, que reclamaven un rei privatiu per Aquitània. Sens dubte la qüestió succeòria fou important, i les lluites fraticides ocuparen el decenni 834-844, però després que els tractats de Verdun i Mersen consagressin la divisió de l'Imperi, les bandositats van seguir a l'interior de cada regne. A la *Francia Occidentalis* continuaren els enfrontaments entre llinatges que generalment prengueren la forma de coalicions de descontents contra la persona del monarca i la seva política, recolçada, és clar, per altres faccions. I el panorama es complicà amb les incursions normandes i, a la Marca, amb les ràtzies sarraïnes, que revaloritzaren el paper dels comtes com a caps militars de llurs districtes.

De fet, sembla haver-hi un procés de desacumulació de poder central i d'acumulació de poder local; i, com més va, les ones peten més lluny. Ja Lluís el Piadós va pretendre enviar les tropes imperials a la Marca el 827, en el moment àlgid de la revolta «visigotista», i el 828, en tenir notícies de que els musulmans preparaven un atac, però ambdós projectes fracassaren, es diu, per la lentitud i desídia dels comtes encarregats del reclutament i de la conducció de les tropes. Va caldre prendre represàlies contra els negligents, així com confiar més en la capacitat defensiva de les autoritats locals.³⁵ Les fonts semblen indicar que aquells anys l'emir i els seus valís prengueren la iniciativa contra les posicions franco-carolíngies, potser perquè sabien de la feblesa militar dels seus oponents, reduïts a una posició defensiva. Recordem la ràtzia de 841 o 842 que fou aturada per les tropes cerdanes del comte Sunifred a les gorges de Ribes; la participació de tropes de l'emir en la revolta de Guillem, fill de Bernat de Septimània, cap el 848-849; la ràtzia de 850 per terres de Barcelona i Girona, que defensaren els comtes Aleran i Guifré; l'assalt a Barcelona de 852, en el que potser morí el

35. *Annals Reials*, a. 827 i 828; Astrònom, op. cit., col. 956.

comte Aleran; la campanya del 856, que culminà amb la destrucció d'una sèrie de castells del comtat de Barcelona, aleshores regit pel comte Odalric; i el setge de Barcelona del 861, en època del comte Unifred.³⁶

Dels comtes francs als catalans

La intersecció entre els grans aconteixements político-militars del regne franc occidental i els fets d'abast local dels comtats catalans és el camí que tradicionalment s'ha seguit per explicar el procés de desvinculació comtal. Anem a seguir-lo, advertint que avui el mètode ens sembla insuficient per a explicar el fenomen de l'anomenada independència dels comtats. Després de la mort de Lluís el Piadós, l'any 840, i l'entronització de Carles el Calb a la *Francia Occidental*, la inestabilitat política continuà fins esdevenir fenomen habitual. En terres aquitanes i hispàniques, primer fou la revolta de Bernat de Septimània (842-844) i després la del seu fill Guillem (848-850), que obligaren a definir posicions i forçaren el monarca a intervenir. Els nomenaments de Sunifred, membre d'una prominent família local, per a comte d'Urgell-Cerdanya (834) i de Barcelona-Girona-Narbona (844), han estat pensats com a maniobres de contrapès de la monarquia, temerosa de les dissidències de l'aristocràcia franca. En aquest sentit, la mort de Sunifred (848) a mans de francs traidors, com narra la llegenda, seria una prova del compromís legitimista prè per aquest comte i els seus fidels. Res d'estrany que un dia o altre la monarquia reinstaurés aquest llinatge

36. Sobre la ràtzia de 841 o 842 les fonts fonamentals són Ibn Idarí i al-Nuwayrî (J. M. Millàs, *Historiadors aràbics*, op. cit., textos 104 i 105). Per a la revolta de Guillem, vegis A. Benet, *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Sallent, 1988, pp. 84-92, que es basa en *al-Muqtabis* i modifica la cronologia que nosaltres havíem proposat (*Procés de formació*, op. cit., II, pp. 24-33) a partir de fonts franques. Les fonts de la ràtzia de 850 són al-Maqqarí i Ibn Jaldun (J. M. Millàs, *Historiadors aràbics*, op. cit., textos 107 i 108). La carta de sant Eulogi al bisbe de Pamplona (ed. M. Bouquet, *Reccueil des historiens des Gaules et de la France*, París, 1749, VII, pp. 581-582) parla de les perturbacions d'aquells anys. «Mauri Barcinonam, iudaeis proidentibus, capiunt, interfectisque pene omnibus christianis et urbe vastata, impune redeunt» diuen els *Annales Bertiniani* per referència a l'atac de l'any 852. Les notícies de la ràtzia del 856 procedeixen d'Ibn Idarí, Ibn al-Athir, Ibn Jaldun i al-Maqqarí (J. M. Millàs, *Historiadors aràbics*, op. cit., textos 111-114). Les de la ràtzia del 861 es troben a al-Nuwayrî i Ibn al-Athir (ídem, textos 117 i 118).

en la dignitat comtal. De moment, Carles el Calb havia premiat els serveis de Sunifred donant-li en vida terres i esclaus del fisc.³⁷

A mitjà s. ix semblava, però, que la monarquia recuperava el control de la situació política. S'encaminava cap a una divisió més gran dels honors comtals a fi d'evitar les aglomeracions que donaven massa poder als comtes beneficiaris, i escollia per al govern de Barcelona i altres comtats a nobles francs que com Aleran, Odalric i Unifred no tenien, en apariència, arrels directes en el país. Aquest és en essència el pensament d'Abadal, que és molt enraonat. Efectivament, sembla que llavors es tancava el cercle obert amb la destitució de Berà trenta anys abans. És com si durant aquest període dues xarxes de fidelitats oposades s'haguessin enfrontat a la Marca i en terres ultrapirinenques: a un costat els homes de Bernat de Septimània i, després, del seu fill Guillem; a l'altre, magnats com Berenguer de Tolosa, Sunifred de Cerdanya i Sunyer i Alaric d'Empúries, que mantenien bones relacions i fins vincles familiars amb els descendents de Berà. Ara ja quedava una mica lluny l'enfrontament entre gots i francs de 826-827, si és que fou tal, però alguna cosa devia restar d'aquella rivalitat en la mesura en que una facció sembla més lligada a la problemàtica interna de Septimània i la Marca que l'altra. Aquestes rivalitats regionals tenien un altre camí d'expressió en les intrigues i la lluita política general de la cort i del reialme, però també aquí, inversament, una facció hi sembla més ensinistrada que l'altra.

Triar per a governar el comtat de Barcelona i altres a homes aliens a les faccions rivals era, certament, una manera de rompre el cercle viciós, però caldria saber més de la genealogia d'aquells comtes. Alguns indicis fan sospitar que, essent homes d'origen forani, no eren del tot estranys a l'àrea catalano-septimana. És fins i tot possible que entre els seus avantpassats hi hagués algun comte de Tolosa de la primera època. A més, uns pocs preceptes conservats ens els presenten sol·licitants prop del monarca recaptant favors per a famílies godes de la Narbonesa i de la Marca que s'havien distingit pel legitimisme. Són uns preceptes dels anys 854 i 859 per a membres de la família vescomtal de Narbona-Rosselló que, segons els estudis genealògics de Ponsich, eren descendents de Berà, el primer comte de Barce-

37. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 332-334. Ens hem referit a la llegenda de Guifré el Pelós: L. Barrau i J. Massó (ed.), *Gesta Comitum Barcinonensium*, Barcelona, 1925, pp. 3-5.

lona.³⁸ La conclusió no pot ser altra: qui vulgui governar aquesta terra necessita el suport de les famílies potents de la zona. Quan trigaren aquestes a tenir tot el poder a les mans?

Els anys 852-878 noves revoltes aristocràtiques perturben el regiment de Carles el Calb; i els comtes de la Marca acaben per participar-hi. Odalric, que fou posat al front de comtats catalano-septimans el 852, seria destituït el 857, potser per suspecte de traïció. Unifred, que el succeí, perdria el càrrec en el curs d'una revolta el 865; i Bernat de Gòtia, el darrer dels comtes francs de Barcelona, seria un dels grans rebels de l'etapa final del regnat de Carles el Calb.³⁹ Les dificultats d'aquest monarca arribaren a ser tan grans que quan el 877 va reunir una assemblea a Quierzy-sur-Oise, amb l'esperança d'aconseguir-hi l'ajut dels seus vassalls per a emprendre una expedició a Itàlia, els grans, entre els quals Bernat de Gòtia, refusaren d'acudir-hi i es revoltaren. Finalment, el rei feu la seva expedició però amb el concurs de la petita i mitjana noblesa i al preu de grans concessions polítiques. Morí durant el retorn, i les revoltes continuaren contra el seu successor Lluís II que conseguí, no obstant, destituir Bernat de Gòtia (878).⁴⁰

Els anys seixanta i setanta del s. IX foren decisius per a la petita història política dels comtats catalans perquè fou llavors que arribaren al poder uns comtes als quals les circumstàncies permeteren de transmetre el poder hereditàriament. Es formaren així unes dinasties (fonamentalment tres) que, molt aviat, a finals del s. IX i principis del X, s'apropriaren de la dignitat comtal i de les prerrogatives inherents. Començava així el que Abadal en deia «marxa a la sobirania». Abans de reflexionar sobre el procés, situem, però, aquests homes sobre el terreny. Els comtats de Pallars i Ribagorça, tradicionalment governats pels comtes de Tolosa, se'n separen el 872, quan el comte tolosà Bernat II fou mort pel seu oponent Bernat III. Llavors apareix al front d'aquells comtats un comte anomenat Ramon II que probablement procedeix de Bigorra. A Empúries, Sunyer II i el seu germà Dela ostenten la dignitat comtal o bé des del 862, quan

38. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, p. 347-348; Cl. Devic et J. Vaissete, op. cit., II, Pr. 151-LXXXII, cols 308-310, Pr. 152-LXXXIII, cols. 311-312; R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 352-354.

39. Ens hem ocupat de l'època de govern d'aquests comtes al nostre *Procés de formació*, op. cit., II, p. 45-86.

40. L. Halphen, op. cit., pp. 328-331; R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 58-63; L. Auzias, *L'Aquitaine*, op. cit., pp. 393-396.

s'inicia la revolta d'Unifred, o bé des del 878, quan la monarquia liquida els honors de Bernat de Gòtia. Però el més agraciat és Guifré el Pelós, fill de Sunifred, que el 870 rep el govern d'Urgell-Cerdanya, comtats als quals el 878 afegeix Barcelona i Girona.⁴¹ Carles el Calb i Lluís II foren els monarques artífexs d'aquestes investitures que representen el triomf de l'aristocràcia muntanyenca i local, catalano-septimana, sobre la prepotent aristocràcia franca. Aquestes investitures també obren una nova fase en l'esmicolament de l'Estat carolingi.

II. DESESTRUCTURACIÓ DE L'ESTAT ANTIC

Poder polític i sistema social

És hora de deixar la lletra menuda i reflexionar sobre el procés. Abadal i la historiografia del seu temps ho tenien clar. La història la fan els dirigents diu el mestre, per consegüent la independència comtal la van construir l'aristocràcia i la monarquia amb les seves lluites i rivalitats. El poder i les batalles pel poder havien de ser el fil argumental. Les ambicions de poder, la raó última del procés. Això no obstant l'aplicació d'aquesta teoria plantejava alguns problemes. El més important era l'aparent absència d'una voluntat independentista, de sobirania, entre aquells llinatges autòctons que van arribar a la dignitat comtal i s'hi van quedar precisament en premi a llur fidelitat a la dinastia de Carlemany. Abadal resol la paradoxa dient que el sentiment independentista és molt posterior a la independència; que aquelles famílies quasi es van fer sobiranes per força, a mesura que la monarquia s'allunyava i s'empetitia, víctima de les conspiracions de l'alta aristocràcia franca. Aquí, a distància, els comtes del s. X, avançaven en solitari davant l'espectacle llunyà de reis deposats, il·legítims i titelles a mans de bàndols aristocràtics.⁴² Historiador fi i intel·ligent, Abadal sabia el què es

41. R. d'Abadal, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Sabadell, 1989; ídem, *Primers comtes*, op. cit., pp. 41-50 i 59-67; ídem, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, op. cit., I, pp. 76-81; J. M. Salrach, *Procés de formació*, op. cit., II, pp. 170-171.

42. La inexistència d'un esperit nacional que fes de motor de la independència i l'opinió de que «la sobirania comtal nasqué per l'horror al buit polític», és a dir, per l'eclipsi de la monarquia més que no pas per voluntat dels comtes han estat opinions fermament defensades per Abadal (*Primers comtes*, op. cit., pp. XIV, 226-231, 234-240, 267, etc.).

deia. Possiblement veia que aquells petits comtes catalans, posats a governar una terra de frontera, sentien tots els temors de la solitud, i que precisament per això es van aferrar molt temps —i no sense vacil·lacions— al mite carolingi. Potser hi ha més. Potser hi ha la intuïció de que els comtes catalans pretenien apropiari-se del càrrec sense rompre formalment els vincles de dependència amb els carolingis, el que hauria portat a unes relacions polítiques de caràcter feudal.

El progrés de la història sols s'obté afinant-la diu Abadal.⁴³ Ens invita així a dir-hi la nostra. Per nosaltres el problema és com portar l'explicació més enrrera de la voluntat dels dirigents, perquè no deixa de ser sorprenent que una aristocràcia que va construir un Imperi s'apliqués tant eficaçment a destruir-lo. Potser el camí sigui retornar la matèria política a l'interior del sistema social, que en la nostra hipòtesi, tal com s'ha dit al principi, és encara un sistema de tipus antic. Les estructures socials, econòmiques, polítiques i ideològiques que el componen es troben de temps immerses en un procés de descomposició-recomposició a través del qual el sistema vell acabarà per desaparèixer i un de nou, el feudalisme, es gestarà. Pierre Bonnassie ha afinat en la cronologia identificant el moment final, quan les brides fallen i tot es precipita. És la revolució feudal de mitjans del s. XI.⁴⁴ Però abans l'edifici s'ha podrit i les bigues ja han començat a caure. I és que els components de la matèria històrica respiren a ritmes diferents. Els canvis socials i econòmics acostumen a ser lents, però la pressió que operen sobre la política es persistent. Les forces polítiques acostumen a respondre a batzagades. És la precipitació de la política. Un moment arriba en que tot sembla que hagi canviat, la societat, l'economia i la política, però, si la mutació no ateny el nivell de la mentalitat i la ideologia, el sistema, que és un tot, no haurà canviat. I aquest nivell és el més resistent. Avui ho sabem més que ahir: un sistema no canvia només canviant les relacions de producció.

Aquestes breus reflexions teòriques ens poden ajudar a pensar els canvis de l'Antiguitat Tardana, tradicionalment anomenada Alta Edat Mitjana. Els primers provenen del treball: el procés de crisi de l'esclavisme amb les emancipacions i les fugides d'esclaus fenomen encara present als comtats catalans.⁴⁵

43. R. d'Abadal *Primers comtes*, op. cit., pp. 5-6.

44. P. Bonnassie, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, Barcelona, 1979-81, 2 vols., II, pp. 103-105.

45. A la documentació catalana dels segles IX i X encara hi ha forces refe-

La impressió és que les referències minvants a *servi* en els documents dels segles IX i X corresponen a una minva de l'explo-tació de la mà d'obra esclava i a un correlatiu augment del rè-gim de la tinença. Un altre canvi de fons és la caiguda o degra-dació de la fiscalitat directa, fenomen que potser es produí en època visigoda i es consumà arran de la invasió musulmana i la conquesta carolíngia. En els comtats, doncs, es deuen per-cebre més aviat impostos indirectes. Alguns judicis promoguts per comtes i bisbes contra comunitats pageses indiquen aquesta dificultat dels poders públics per sotmetre els lliures a tribu-tació directa.⁴⁶ Ja hem dit més amunt que la creació d'uns im-postos eclesiàstics deu respondre a un intent per part de les autoritats d'apedaçar el depauperat sistema fiscal. De què vivia, doncs, l'aristocràcia ens preguntàvem més enrera? Dèiem, del treball minvant dels esclaus, d'uns ingressos fiscals que s'esmu-nyen i d'uns pagaments rendals —de les tinences— que prenen gradualment el relleu. És l'avanç de les relacions feudals de pro-ducció, però encara no és el sistema feudal per tres raons: 1) perquè, en el pressupost de l'aristocràcia, no és segur que els ingressos procedents del treball dels *servi* i de la fiscalitat —ele-ments estructurals antics— pesin ja menys que els ingressos en concepte de renda —element estructural deudal—; 2) perquè sembla probable que la part majoritària de la classe productora estigui integrada per petits aloers, lliures totalment o majori-

rències a *servi* i *mancipia*. Exemples d'alliberament d'esclaus se'n troben als testaments de gran personatges com, per exemple, el comte Sunifred de Cer-danya (P. de Marca, op. cit., ap. 104). La idea de que hi havia fugides d'esclaus o de que se'n contemplava la possibilitat procedeix de la carta pobla de Car-dona atorgada per Guifré el Pelós: «Et si servus aut ancilla venisset inter eos, aut aliquis omo cum alienam uxorem aut sponsa, aut latro inieniosus, aut ali-quis falsator vel criminosus, securus stetitset inter omnes alios abitatores sine aliqua dubitatione» (J. M. Font Rius, *Cartas de población y franquicia de Cata-luña*, Madrid-Barcelona, 1969-83, 2 vols., I, p. 8).

46. La caiguda de l'impost directe sembla un fenomen general d'època germànica (Ch. Wickham, *The other transition from the Ancient World to Feu-dalism*, «Past and Present», 103, 1984, pp. 18-22), tanmateix, a partir d'alguns indicis continguts en documents catalans d'època carolíngia, es pot pensar que a Hispània o a la Tarraconense la supervivència degradada de la fiscalitat directa fou més notable que en altres llocs (P. Bonnassie, *Catalunya*, op. cit., I, pp. 134-140, i J. M. Sarrach, *La renta feudal en Cataluña en el siglo XII* —en premsa—). Judicis per a restablir, imposar o mantenir la fiscalitat directa a M. I. Simó, *Aportación a la documentacin condal catalana —siglo X—*, «Misce-lánea de Estudios dedicados al profesor Antonio Marín Ocete», Granada, 1974, i J. Villanueva, *Viaje literario a las iglesias de España*, Madrid-Valencia, 1803-1852, 22 vols., XIII, ap. 18. Per tot el relatiu a la fiscalitat altmedieval, vegis J. Durliat, *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Jan Thor-becke Verlag, Sigmaringen, 1990.

tàriament de sostracció rendal; i 3) perquè, com dèiem abans, fins que els canvis en les relacions de producció no vagin seguits d'altres en l'esfera econòmica mateixa i en la política i mental no haurem assistit a la gestació d'un nou sistema.

El creixement desestructurant

En una altra ponència es parlarà detalladament d'economia i societat. No m'hi entretindrè, doncs, però em concedireu que no pugui explicar els capteniments polítics sense raonar sobre el que penso que son les impulsions de fons de la mutació política i el marc de joc que el sistema social ofereix, determinant-ne poderosament el desenllaç. Parlem un moment d'economia. L'època carolíngia és una època de creixement. Això sembla clar. A finals del s. VIII trobem les primeres notícies d'aprisions d'*hispani* a Septimània; a continuació les referències d'eixarmaments s'estenen per tots els comtats de la Marca Hispànica durant el s. IX, arribant al punt àlgid al darrer quart de segle al comtat d'Osona; finalment, la paraula *aprisio* minva percentualment en els documents de la primera meitat del s. X fins desaparèixer gairebé del tot a partir del 950.⁴⁷ És possible establir alguna mena de relació entre aquest creixement i l'evolució política? Intentarem demostrar-ho. Segurament hi ha relació causal entre les emancipacions de *servi* i la minva de sostracció fiscal, d'una banda, i el creixement, de l'altra. També les mutacions d'ordre familiar, singularment l'emergència de la família nuclear com a comunitat domèstica de residència, producció i consum, van coadjuvar al creixement, perquè aquestes petites empreses pageses, molt alliberades de pressió tributària i de vincles servils, van poguer-se aplicar a produir per a les seves necessitats. La impressió és que hi ha un relaxament de les cotilles antigues que permet al camp respirar.⁴⁸ Els pagesos es mouen més que abans: rompen erms al voltant dels vells terrers i els més agosarats emigren cap els *agri deserti* de la frontera. Tot plegat planteja el

47. J. M. Salrach, *Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la Péninsule Ibérique*, «Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran. Dixièmes Journées Internationales d'Histoire, 9, 10, 11. Septembre 1988», «Flaran», 10, pp. 133-151.

48. J. M. Salrach, *Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal*, «Colloqui Internacional Hug Capet (987-1987). Barcelona, 2-5 de juliol de 1987» (en premsa).

problema del destí de l'excedent. A l'Antiguitat clàssica, ja ho sabem, la ciutat, cèl·lula bàsica de l'Estat, era el pop que drenava els recursos del camp per la via de l'impost. El s. ix i x, aquesta mateixa ciutat s'ha empetit i encara que segueixi essent centre polític, residència de comtes i bisbes, deu drenar del camp molt menys que abans. Això té tres conseqüències: 1) una conseqüència d'ordre conjuntural, que ja coneixem, la injecció al creixement agrari; 2) una conseqüència d'ordre estructural, el naixement del mercat pòpriament dit, o en tot cas els orígens del mercat medieval, fruit del desenvolupament de la producció directa i l'intercanvi a l'interior del camp, i 3) una conseqüència d'ordre polític, les condicions per a l'establiment de la futura senyoria.

Pasem ara ja al pla polític. El creixement dels segles ix ix arreu d'Europa va acompanyat d'inflació.⁴⁹ Per alguns grups socials deu ser una amenaça de desclassament; per a altres, un estímul a la cobejança. La petita i l'alta aristocràcia n'han de resultar afectades. Els potents de les comunitats rurals no sembla que puguin tirar gaire dels canals fiscals tradicionals per captar l'excedent dels seus veïns. Més aviat s'hauran de refiar de les seves reserves patrimonials, vull dir el treball dels *servi*, les rendes dels tenents i les aprisions que puguin fer, a més dels impostos eclesiàstics que puguin desviar. Però les rendes, augmentaran al ritme del creixement? A la llarga la petita noblesa o l'alta pagesia, sentint-se amenaçada de desclassament, reaccionarà violentament llançant-se sobre la producció de les comunitats aloeres. Això, que va passar més o menys arreu de l'Occident carolingi o post-carolingi entre 950 i 1050, va involucrar, dividint-la, a l'alta aristocràcia. Aquests conflictes, amb totes les matitzacions que es vulgui, semblen posar fi al llarg procés de desestructuració del sistema antic i de gestió del feudal, és clar, sempre que entenguem per sistema un conjunt coherent d'estructures.⁵⁰ Tanmateix, molt abans que esclatessin aquestes

49. No és casualitat que els documents dels segles ix-xii continguin referències creixents al mercat (J. Vilà, *Notes sobre el poblament català medieval. El mercat*, «Miscel·lània Puig i Cadafalch», Barcelona, 1947-51, I, pp. 225-251). Sobre l'alça de preus, vegis G. Feliu, *Las ventas con pago en moneda en el condado de Barcelona hasta el año 1010*, «Cuadernos de Historia Económica de Cataluña», V, 1971, pp. 9-41, i P. Bonnassie, *Catalunya*, op. cit., II, pp. 356-360.

50. La idea de que el pas definitiu al feudalisme es va fer a través d'una ruptura revolucionària és una conquesta de la historiografia francesa, representada, sobretot, per G. Duby (*La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, 1971), P. Bonnassie (*Catalunya*, op. cit.) i G. Bois, op. cit.), que així s'allunyen de la visió més evolutiva de Marc Bloch.

revolucions feudals, característicament locals o regionals, i per això amb fort protagonisme de la petita noblesa, va ser l'alta aristocràcia la que va fer la feina d'esberlar l'Estat, garant de continuïtat del sistema. Més enrera, en explicar les guerres fratricides i les rebel·lions de l'època de Lluís el Piadós, Carles el Calb i Lluís II, hem vist com va ser. Ara, per explicar per què, ens cal retornar a la intersecció entre la política i l'economia. L'alta aristocràcia laica i eclesiàstica va crear l'Estat carolingi amb l'esperança que fos instrument per a mantenir l'ordre social i repartir recursos entre els seus membres. L'observació del moviment social i polític permet suposar que no va poder complir eficaçment la funció i potser per això l'aristocràcia l'abandonà. És clar que el procés és dialèctic, i també s'ha d'invertir l'ordre de factors. L'aristocràcia demanava recursos a l'Estat —terres i drets—, però tenia els seus propis recursos patrimonials: dominis que explotava per la renda i l'esclau. La tàctica de l'aristocràcia, explicada per Chris Wickham per a l'època baix-imperial i germànica, consistia en tirar de l'Estat per ampliar patrimoni, és a dir, privatitzar recursos públics i personificar el poder.⁵¹ Naturalment, per aquest camí, el pastís estatal s'aprima i això, en una societat que tot just comença a sortir d'una depressió multiseccular, genera (o accelera) dues formes més avies successives de reacció.

Empobriment de l'Estat

Primer, els grans conspiren i es barallen entre ells pel repartiment de càrrecs i prebendes, després, més descaradament que abans, es llancen a expropiar la pagesia del fruit del seu treball. Anem per parts. Com els merovingis i els seis gots de Toledo, els carolingis deuen tenir pocs recursos tributaris, per això han de posar la mà al que resta de les terres fiscals.⁵² Però la fidelitat és cara; cada vegada s'ha de pagar millor. Així les donacions de béns en plena propietat de la monarquia als seus agents augmenten en detriment de les concessions beneficiàries, i l'Estat es buida de contingut material per esdevenir gradualment super-

51. Ens referim al treball citat a la nota 46.

52. La lectura dels diplomes carolingis per a Catalunya, recollits i editats per Abadal, mostra molt clarament aquest despulament o repartiment de recursos de l'Estat que són patrimonialitzats per particulars i institucions eclesiàstiques.

estructura jurídica i ideològica. Amb raó Abadal parlava de vacil·lació en referir-se a l'actitud dels comtes, bisbes i abats catalans del s. X que encara van visitar als darrers carolingis, uns reis que ja no tenien autoritat material i política.⁵³ A la llarga, l'Estat que es queda sense recursos deixa de complir la seva funció distribuïdora, i l'aristocràcia se'n desempallega perquè, lluny de servir-la, acaba essent un fre als seus propòsits de reproducció de l'hegemonia social.

Caiguda la fiscalitat directa, segurament cap el s. VII o VIII, o molt depauperada, en una societat notablement basada en l'autoconsum, els impostos indirectes no poden oferir compensació suficient. També deu ser difícil restablir nivells tributaris anteriors en una societat antiga basada en les nocions de propietat i llibertat, i en una justícia pública que es regia per còdexs escrits, acceptava testimonis orals i tendia a considerar com a situacions consolidades, de dret, les que duraven més de trenta anys. De fet, en la lògica política del sistema s'inscrivía el manteniment de cadascú en el seu *status* (lliure, esclau, tributari, governant), que vol dir manteniment de drets i obligacions, per això l'Estat no pot forçar un increment substantiu de la fiscalitat, malgrat el s. IX s'entri en una fase de creixement. En resum, a través de les seves instàncies, i de manera contradictòria, l'esfera política pretén regir l'economia i la societat, el qual equival a exercir una acció de frenada sobre l'evolució social. Per això el creixement que pel seu propi impuls és activador de forces socials i despertador de cobejances resulta políticament desestabilitzador.

Finalment, impulsat des de baix pel desenvolupament de les forces productives i consumat des de dalt per revoltes aristocràtiques, el s. X es produirà el trencament de les regles de joc, amb la ruptura de la carcassa política, l'esquarterament de l'Estat carolingi i la definitiva territorialització de l'aristocràcia. En aquest sentit, la formació dels principats territorials a França⁵⁴

53. Referint-se a la segona meitat del s. X, Abadal escriu que «el poder del rei s'esvaneix. S'esvaneix però no ha desaparegut del tot; es nota en les actuacions comtals una certa vacil·lació, la supervivència de vegades de la idea del poder reial eminent encara viu. És molt instructiu seguir les manifestacions d'aquella vacil·lació. La més colpidora en el sentit propici al manteniment d'un poder reial és la continuïtat en la recaptació de preceptes» (R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 298).

54. Del títol de l'obra clàssica de J. Dhondt (*Etude sur la naissance des principautés territoriales en France, IXe-Xe siècle*, Brugge, 1948) que tant citava Abadal.

o la independència dels comtats catalans seria la fórmula de canvi buscada o trobada per l'aristocràcia per a mantenir la seva hegemonia. És com si aquells llinatges tinguessin l'esperança de dirigir millor el joc en un camp més petit. Però, dividit l'Estat, dividit el pastís, per això durant el s. x i l'xi, encara el problema va seguir essent el de com captar l'excedent del creixement i repartir-se'l. Res d'estrany que les tensions socials i els conflictes entre famílies de la noblesa seguissin fins a trobar la fórmula, diguem estabilitzadora, de la senyoria, sobre la qual es basaria la reestructuració de l'ordenament polític.

Tot això pot semblar massa teòric, però crec que se situa en el camí estret entre la teoria i l'erudició. A la base, hi ha una lectura de documents de la que n'oferirem algunes proves. Els diplomes carolingis per a Catalunya, escrupulosament editats per Abadal, mostren el paper dels monarques, caps de l'Estat, com a distribuïdors de recursos públics. Els agraciats, membres de l'aristocràcia laica i eclesiàstica que exerceixen funcions públiques, reben en recompensa de serveis concessions beneficiàries o en propietat de terres fiscals, esclaus del fisc, drets públics i erms per aprisionar. D'aquests preceptes els que alienen béns i drets fiscals parlen ja el llenguatge del feudalisme, perquè fan possible la privatització o alienació de la funció pública en privatitzar-ne o alienar-ne la base material. El nombre i freqüència dels preceptes decreix durant el s. x, com a testimoni indirecte d'aquella desestructuració de l'Estat de què parlàvem. També és significatiu veure com el contacte personal o per intermediaris entre l'autoritat central i les màximes autoritats locals, els comtes, s'aprima fins a trencar-se: els comtes reben pocs preceptes amb caràcter personal, però abans del 900 en recapten molts per a l'Església i per a particulars. No menys important és adonar-se que els darrers recaptadors de preceptes, la segona meitat del s. x, són els eclesiàstics, talment com si ells, que consagraren la dinastia, fossin els darrers en abandonar-la. És clar que hi deu haver una raó material: treient profit de la seva posició en el sistema, els jerarques de l'Església obtenen uns privilegis d'immunitat que, de fet, venen a modificar, en profit propi i en detriment de l'autoritat comtal, la distribució de béns i drets públics a l'interior dels comtats.

Els diplomes carolingis per a Catalunya segons l'edició de Ramon d'Abadal:

Anys	Institucions eclesiàstiques	Particulars	Comtes	Total
780-850	28	21	3	52
851-900	29	13	1	43
901-950	9	6	1	16
950-986	12	0	2	14
Total	78	40	7	125

Fiscalitat i conflictes

Els diplomes carolingis i un conjunt molt ric d'escriptures judicials mostren, per últim, les disputes polítiques i les tensions socials per la captació i distribució de l'excedent en aquella etapa de creixement i transició. Les fonts del s. IX mostren, sobretot, les disputes a l'interior dels sectors dirigents, el lligam entre l'alta política de l'Imperi i l'evolució política a la Marca i la participació de tota l'aristocràcia en el procés. Que les baralles pel poder, les bandositats nobiliàries i les anomenades guerres civils de l'Estat carolingi encobrien ambicions clarament materials, ho proven preceptes com el de Lluís el Piadós, de 834, per a la seu de Girona rescabulant el bisbe de les pèrdues infringides en el domini de la seu pels homes del comte Berenguer durant les passades lluites.⁵⁵ El mateix va fer Carles el Calb, el 844, en retornar al bisbe Gomar la propietat de la vila d'El Far que el comte Bernat, rebel, li havia arrebatat.⁵⁶ Més diafan encara: el 862, en plena revolta del comte Unifred, Carles el Calb el va desposseir de béns fiscals que va donar al comte Sunyer i al

55. «Propter infestationem malivolorum hominum sub nostra tuitione et inunitatis defensione constituissimus» (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., I, pp. 120-124).

56. «Et villa que vocatur Farus, quam sua voluntate et nulla predictae ecclesie utilitate quondam Bernardus comes quodammodo comutando seu cambiando sepe nomenate matri ecclesie inreverenter subtraxerat» (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., I, pp. 125-130).

bisbe Frodoí de Barcelona.⁵⁷ També el 877 el mateix Carles el Calb va donar al comte Oliba de Carcassona les propietats que havia confiscat a l'infidel Miró, un descendent del comte Berà de Barcelona.⁵⁸ Els exemples podrien continuar, però són suficients per a mostrar que allò que enfronta els homes del gran poder és la possessió i distribució de les bases materials d'aquest poder. De passada els documents indiquen que les diguemne fidelitats es paguen cares: els béns confiscats a un rebel són donats, aparentment en propietat, a un fidel. Així l'Estat s'empobreix.

Quan un comte és desplaçat del poder per col·locar-hi un altre és perquè la monarquia i l'aristocràcia estan jugant aquesta partida per la distribució de recursos. Per això, quan, quinze anys enrera, seguint Abadal, dividíem els nobles involucrats en les lluites dels anys trenta i quaranta del s. IX en *unitaris*, *legitimistes* i *regionalistes* en funció d'unes fidelitats personals als membres de la dinastia carolíngia, o d'un sentiment pre-nacional, i ho fèiem com un camí per explicar la crisi de l'Estat carolíngi i la independència comtal, ara em penso que no trascendíem gaire el simple nivell descriptiu.⁵⁹

Aquestes contradiccions secundàries del creixement o en part motivades per ell es plantegen a diferents nivells. Ja em vist la intervenció directa del monarca. Vegem ara com és sol·licitada. L'any 812 una nombrosa delegació d'*hispani* es trasllada a la cort de Carlemany per protestar de les extorsions a que els comtes els sotmeten. L'emperador, que sabia quina era la seva funció política de garant del sistema, dictà un precepte manant als comtes de la Marca i de Septimània que restituïssin als *hispani* les aprissions que injustament els havien pres i que no els imposessin prestacions rendals per les seves terres. L'argument dels comtes era que els aixarmaments dels *hispani* s'havien fet sobre terres ermes que per principi pertanyien al fisc. Per tant, les tenien per benefici fiscal, i, com que ells eren els administradors dels béns del fisc a llurs comtats, bé podien desposseir-los o imposar-lis càrregues fiscals. L'argument dels *hispani*, assumit per Carlemany, era que els erms els havien aprisionat

57. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., I, pp. 66-67, i II, pp. 355-358.

58. «Quae res sitae sunt in Gotia, id est omnes alodes, qui fuerunt olim Mirone infideli nostro filio Berani et ob illius infidelitatem in ius et dominationem nostram legaliter devenerunt» (Cl. Devic et J. Vaissete, op. cit., II, Pr. 194-CVII, cols. 389-391).

59. *Procés de formació*, op. cit., I, p. 91 i ss. La visió d'Abadal a *La Catalogne*, op. cit.

d'acord amb la llei goda que dona la propietat al primer ocupant i amb l'autorització del propi monarca,⁶⁰ interessat a reforçar el poblament i la defensa de la frontera concedint llibertat als seus pobladors: aprisionadors i guerrers. Qui eren, doncs, aquests *hispani*? Segurament eren petita aristocràcia local, concepte deliberadament ambigu que vol dir aquells que no treballaven la terra amb les seves mans o que només ho feien parcialment perquè tenien *servi* i pagesos dependents, feien funcions militars específiques i treien alguna mena de profit dels recursos fiscals, començant per la pròpia explotació dels erms. La situació es planteja de nou l'any 838 quan el comte Bernat de Septimània, a l'assemblea reial de Quierzy-sur-Oise, fou acusat per nobles hispano-septimans de conculcar els seus drets.⁶¹ El desenllaç ja sabem quin va ser: Bernat va persistir en la seva actitud col·locant-se gradualment fora de la llei.

És ben significatiu que aquesta lluita entre sectors aristocràtics per la distribució de recursos es plantegi des dels inicis de l'establiment del domini carolingi a Catalunya! I la lluita continuà fins l'extinció del domini franc, probablement perquè és element causal de tot el procés polític. Si bé es mira, deu ser la mateixa naturalesa de lluita que dos segles abans afeblia i dividia el regne got de Toledo. Fet i fet devia ser el mateix sistema en descomposició.

La historiografia, servint-se de diplomes, annals i crònics, tradicionalment s'ha fixat en els conflictes que involucraven la monarquia. La documentació de caire judicial, en canvi, mostra d'una manera més directa els protagonistes principals disputant-se poder i recursos sobre el terreny. Aquí l'Església, columna vertebral de l'Estat, n'és protagonista important. L'any 842 el bisbe Gomar de Girona i el comte Alaric d'Empúries es barallen pel terç del teloni i del pasuari, recursos fiscals del comtat d'Empúries, que Lluís el Piadós havia cedit a la seu gironina.⁶² L'any 862 són dos membres de l'aristocràcia laica els que s'enfronten per la possessió de la vila de Sedret, a la Cerdanya: un descendent del comte Galí Asnar i un fidel del comte Salomó que basen els seus arguments en l'origen alodial, el primer, i

60. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 312-314. En aquest i altres preceptes l'emperador no fa referència explícita a la llei dels gots però sí a la pràctica de l'aprisió amb l'adquisició del dret de plena propietat al cap de trenta anys, que s'hi basa.

61. Astrònom, op. cit., col. 973.

62. P. de Marca, op. cit., ap. 16.

fiscal, el segon, del bé disputat.⁶³ L'any 865 el monestir de la Grassa disputa a un fidel del comte Salomó la possessió d'un alou de Prada del Conflent que el monestir havia aprisionat i que el comte considerava un bé fiscal del que en podia disposar.⁶⁴ L'any 868 l'esmentat comte Salomó discuteix als monjos de Cuixà la propietat de tres viles que uns descendents del comte Berà havien donat al cenobi. L'argument del mandatari del comte era que els descendents de Berà no podien donar el que no els pertanyia perquè es tractava de béns fiscals dels que només en tenien l'usdefruit o benefici. El monestir contraargumentà que eren alou dels donants.⁶⁵

L'origen alodial o fiscal de les terres en disputa sembla ser també l'argument de base en els judicis que el s. IX van enfrontar els bisbes de Girona amb possessors de terres de Bàscara, Fonteta i altres localitats empordaneses del domini de la seu. A vegades, com a Bàscara, és la comunitat pagesa la que s'enfronta al mandatari del bisbe amb l'argument de l'alodialitat adquirida per aprisió, però perd perquè la seu exhibeix preceptes carolingis de confirmació i donació de terres, presumptament fiscals.⁶⁶ A Fonteta, l'any 850, és un particular, segurament un potent local, que defensa una aprisió paterna contra el mandatari del bisbe que diu que aquelles terres eren d'origen fiscal i no alodial.⁶⁷

La documentació del s. IX és molt més rica sobre aquests conflictes, i aquí hi ha una línia de recerca que s'ha de seguir. De moment, considerem què ens diu aquesta documentació. Fonamentalment cinc coses: 1) Són els monarques i els comtes, com a principals autoritats, els que distribueixen els recursos públics entre l'aristocràcia. 2) El poder sobre els homes, les terres i l'excedent encara sembla venir més de dalt, de la instància política, que de baix, de la instància econòmica; en tot cas, no n'hi ha prou amb ser un potentat per accedir als recursos públics. 3) Els recursos públics semblen ser el bé més apreciat, per això els poderosos es barallen per posseir-los o per accedir al poder que els

63. J. Traggia, *Discurso histórico sobre el origen y sucesión del reino pi-renáico hasta Sancho el Mayor*, «Memorias de la Real Academia de la Historia», VI-3, 1805, pp. 56-57.

64. B. Alart, *Cartulaire Roussillonnais*, Perpignan, 1880, pp. 1-6.

65. Cl. Devic et J. Vaissete, op. cit., II, Pr. 169, cols. 346-347.

66. R. Martí, *La integració a l'«alou feudal» de la seu de Girona de les terres beneficiades pel «règim dels hispans»*, *Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-XI*, «Estudi General», 5-6, 1985-86, pp. 49-62.

67. P. de Marca, op. cit., ap. 21.

distribueix. 4) La terra fiscal, que és cada vegada més el principal dels recursos públics, és sotmesa a un constant procés de desgast per privatització o desestatització, perquè l'Església mateixa, que tant sovint empra l'argument de l'origen fiscal de les seves terres, persegueix sempre mantenir-ne la vinculació i sostreure-les als processos distributius de l'Estat. 5) Els arguments sobre l'origen alodial o fiscal de les terres, per qui els invoca, són només un camí per a justificar-ne la fruïció, com més permanent millor, i això, és clar, s'aconsegueix convertint la terra fiscal en alodial. Al meu entendre, tot plegat té una sola lectura; és aquesta: el s. IX l'Estat de tipus antic encara és present dirigint ell mateix la seva pròpia desestructuració perquè són els seus propis agents els que juguen el joc de despullar-lo, en el ben entès que despullar el vell és una manera de vestir el nou. Dit altrament, qualsevol pas enrera del vell ordre és un avanç del nou perquè és dintre del sistema antic, de les seves estructures, que es gesta el sistema feudal. D'això en diem feudalització.

III. ELS COMTATS CATALANS

Propietat i herència

Havent pensat d'aquesta manera per què es posa a morir l'Estat carolingi, ara crec que podem entendre millor per què aquí es produeix el fenomen que Abadal anomenava «marxa a la sobirania». En interrogar-se sobre les causes del procés, el nostre historiador cridava l'atenció sobre fets aparentment externs als comtats: les minoritats d'alguns reis carolingis, les incapacitats d'alguns monarques de la dinastia, els fracassos militars davant dels nordmans, les constants revoltes de la noblesa i les ruptures en la successió dinàstica. De fet, en aquest diagnòstic, era la monarquia la que s'allunyava i el poder comtal el que, vulguis o no vulguis, s'enfortia. Els comtes catalans, massa distants dels centres de poder franco-carolingis, i massa aqueferats en la supervivència a la frontera, ben poc podien fer per reanimar o per ajudar a morir aquella dinastia agonitzant. A la fi de la independència comtal seria com la fruita madura que cau de l'arbre.⁶⁸

68. «La marxa dels comtes catalans cap a la sobirania no fou pas encorat-

Res d'essencial que discutir a aquesta visió del mestre que té la gran virtut de subratllar la diguem-ne naturalitat i fins racionalitat del procés polític, que despulla de voluntarismes i de continguts heroics o llegendaris. Per la nostra part només afegirem, a tenor del raonament més amunt exposat, que aquesta desacumulació de poder central i acumulació de poders locals és un procés més integrat que no sembla perquè ve impellit per mutacions estructurals de fons. Així les devocions i les infidelitats polítiques d'aquells dirigents serien manifestació externa de la crisi global d'una societat, que acabaria afectant les bases de sustentació del seu sistema de poder. Els dirigents polítics i culturals d'aquesta terra devien ser força conscients de que la història es movia. De fet, investigant fórmules de datació i expressions geopolítiques, Abadal, Mundó, Feliu i Zimmermann han pogut seguir l'itinerari de la presa de consciència d'aquesta transformació de contingut dels espais polítics, d'aquests canvis en la distribució del poder.⁶⁹ Michel Zimmerman ha mostrat com aquesta presa de consciència és també ella mateixa constructiva, és a dir, engendradora d'identitat política a nivell ideològic, si bé Thomas Bisson, en un treball no menys interessant, ha subratllat la lentitud del procés: el perill de mistificar la història dels orígens.⁷⁰

Dels comtes del s. IX i primera meitat del X n'han quedat alguns records llegendaris i testimonis documentals que no permeten establir el perfil de llurs personalitats. Guifré el Pelós és el més popular, però d'ell realment en saben ben poca cosa tret de la restauració del bisbat de Vic i de la fundació de Ripoll i Sant Joan. Amb temor d'equivocar-nos podríem pensar que una

jada pel visigotisme ni per cap altre sentiment nacional, que no existia. Fou ocasionada pel fet de la desintegració general del regne franc, creació superior a la mida del temps i per això mateix inviable i utòpica. Les circumstàncies ens lligaren al regne en el seu moment efímer de màxima esplendor, però a mesura que aquell regne anà desfent-se per pròpia consumpció, anà afermant-se cada vegada més al poder de les autoritats locals» (R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 230).

69. R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 236, 252-253, 265-266, 296-298 i 339-340; A. M. Mundó, *La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya*, «Anuario de Estudios Medievales», IV, 1967, pp. 13-34; G. Feliu, *La cronologia según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)*, «Anuario de Estudios Medievales», VI, 1969, pp. 441-463; M. Zimmermann, op. cit., pp. 39-69. Mundó i Feliu han examinat de manera prevalent els aspectes tècnics de les fórmules de datació mentre Abadal i Zimmermann s'han interessat més per la seva significació política.

70. Th. Bisson, *L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir et ideologie dans une société du XIIe siècle*, «Annales ESC», 3, 1984, pp. 454-479.

bona part del seu prestigi es deu al fet que la historiografia el reconegui com a fundador de la dinastia, també que el seu temps fos el de culminació del primer creixement (màxima densitat de les aprisions) i que morís defensant les fronteres contra una ràtzia musulmana.⁷¹ Amb els altres comtes ens passa el mateix: resulta impossible d'esbrinar què van aportar de personal a la dinàmica política i militar. Només tenim algunes notícies sobre conflictes polítics i militars especialment relatius als dos Sunyers, el d'Empúries i el de Barcelona. Poca cosa per biografiar i per intentar esbrinar com es pensaven a sí mateixos. Es pensaven com a dirigents d'un grup humà original i en projectaven el futur o anaven a remolc de les circumstàncies? Feien la història o la història els feia a ells?

Immersos en un llarg procés de canvi, el primer gran repte devia ser sobreviure i, és clar que sobreviure políticament vol dir posar les bases d'un futur polític. Però la primera meitat del s. x el futur estava per fer i ningú podia saber cap a on portarien les mutacions. Potser la segona meitat del segle alguns núbols es dissipin, però no hi ha encara un clar lideratge territorial, ni potser consciència definida del sistema polític que es gesta. Resumint diríem que el mateix procés feudalitzant, que porta als comtes a deixar de ser agents de l'Estat carolingi a la Marca, també els impedeix esdevenir de manera plena caps a la manera carolíngia d'uns nous Estats empetitits, als comtats catalans. De fet, és l'Estat de tipus antic o de tradició antiga que, com a tal, es mort; el seu lloc l'ocuparan les senyories feudals que són uns Estats de naturalesa diferent. Durant el s. x el poder avança en aquesta direcció.

Amb molta raó, Abadal fixava l'atenció en la successió comtal, és a dir, en el fet que, morts Guifré el Pelós (897), Sunyer d'Empúries (915) i Ramon de Pallars (920), els seus fills els succeïssin en la dignitat comtal.⁷² Constatat el traspàs de funcions,

71. Vegis el treball citat a la nota 41. El comte Guifré va deixar un bon record, que els seus fills i néts van tenir cura de mantenir i enaltir: «Inter quos non ignotas memoriae Vifredus extitit comes atque, ut verius fatear, subditorum carus patricius, vir nobilitatis titulo pollens, virtutum vigore immarcessibiliter vernans...» escriu el seu nét el comte-bisbe Miró a l'acta de consagració de Ripoll del 977 (J. M. Salrach, *El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll de l'any 977*, «Miscel·lània Aramon i Serra», IV, 1984, pp. 303-318).

72. «La mateixa represa del poder reial franc vingué minimitzada per l'assentament sòlid i definitiu del principi de l'hereditat en la successió comtal; el poder que pugui exercir el rei sobre un personal subaltern queda molt limitat i disminuït si no pot nomenar-lo ni destituir-lo; es redueix a concedir pre-

el problema era la modalitat. Al seu entendre les famílies comtals van aplicar als honors els mateixos criteris de successió que regien per als béns privats. Res més exacte perquè del que es tractava era de privatitzar la funció pública. La tesi recent de Lluís To sobre la família catalana dels segles X-XII demostra que la institució de l'hereu és ben bé d'època feudal i d'inspiració més senyorial que pagesa.⁷³ Pel s. X les fórmules successòries eren el co-heretament i l'heretament partible, en el ben entès que el co-heretament, tard o d'hora, per acords familiars, desembocava en una efectiva divisió de les co-possessions. L'heretament partible i individual podia fer-se de manera igualitària entre fills i filles, però no és estrany trobar disposicions discriminatòries per a les filles i més favorables a un fill que als altres. Les primeres successions comtals semblen respondre a aquestes pautes fluctuants, i per això els tres comtes de finals del s. IX, amb les seves respectives aglomeracions de comtats, es van convertir en vuit al cap d'un segle. A finals del X aquí gairebé hi havia un comte per comtat, si bé per allò dels heretaments més favorables a uns que altres, el comte de Barcelona ho era també de Girona i Osona. Per això, quan el procés de canvi haurà tocat fons, serà sobre el llinatge barceloní que gravitarà la reconstrucció del poder. De moment, el s. X i part de l'XI, segueix la desestructuració política i el conseqüent esmicolament de l'espai. Serveix de poc dir que aquells comtes podien creure que governaven en família.

Tanmateix és cert que la segona meitat del s. X passen coses que s'han d'interpretar. Abadal parla d'obertura al món. Zimmermann d'afirmació política. Aquells comtes, que la historiografia tradicional, amb més encert que no sembla, qualificava de propietaris, i, en general, els homes de poder d'aquesta terra, es relacionen amb l'exterior. Podem pensar que entrar en contacte amb realitats polítiques distintes és estimul per a as-

mis a l'adhesió o bé a protegir les maniobres d'oposició a un dissident» (R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 253).

73. «Aquests comtes i aquests jerarques se senten cada vegada més afermats en llurs càrrecs fins al punt de convertir-ne els honors i la funció en una quasi-propietat de la qual es disposa com d'un bé privat, i d'aquí la transmissió hereditària. L'hereditat dels comtes capgirava la base estructural de l'Estat... El pas es féu el dia que a la mort d'un comte fou succeït pels seus fills en la funció, així com en els béns privats, i sense cap intervenció del poder reial. A casa nostra passà això a la mort de Guifred el Pilós» (R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 239). Les opinions d'Abadal sobre les fórmules successòries les hem sintetitzat al nostre *Procés de formació*, op. cit., II, pp. 142-154. El treball, fonamental, de Lluís Tó l'hem citat a la nota 19.

sumir la pròpia realitat. Caminant es fa camí, però ara interessa veure quins camins es desfan i quins es creen. Els comtes deixen de fer el camí de la cort carolíngia molt aviat. Potser Guifré de Besalú, l'any 952, fou el darrer en entrevistar-se amb un carolíngi.⁷⁴ Després serien els jerarques de l'Església i alguns membres de l'aristocràcia laica els que freqüentarien la cort fins l'extinció de la dinastia l'any 987. Fervor legitimista a part, aquests viatges prenen sentit en la crisi final del sistema. Un cop més la lectura dels preceptes ens posa en presència de la funció redistributiva que el monarca, com a cap de l'Estat, encara exerceix. L'absència dels comtes en aquestes distribucions —com a beneficiaris o com a recaptadors— és explicable. D'ençà de l'establiment del principi hereditari, no tenen gaire res a recaptar a la cort. La seva posició de partida ja és bona, els cal retenir-la i consolidar-la. La posició de l'Església i l'aristocràcia és una mica diferent: més a contruir. A qui s'han d'acostar per a obtenir recursos públics, a la monarquia o als comtes? A tos dos, sens dubte, però, per mor de la privatització, el pastís s'ha fet petit i els comtes no donen fàcilment. Més fàcil ha de ser obtenir de la monarquia la donació de béns i drets que, en realitat, ja no posseeix, però que pot assignar segregant-los sobre el paper al control de l'autoritat comtal i a la seva capacitat distributiva. També hi ha institucions eclesiàstiques i particulars que van a la cort per obtenir la confirmació legal d'una situació d'exempció o d'immunitat de que ja disfruten. Així deuen voler posar les seves persones i béns a recer de la cobenjança comtal. Naturalment, com cent anys enrera, aquí hi ha una font de conflictes, però als comtes no els convé forçar gaire la situació violant la legalitat i alienant-se la voluntat de l'aristocràcia. Això ajuda a entendre que les anades i vingudes de la cort carolíngia es perllonguessin tot el s. x encara que a la llarga es convertissin més en un ritual que en un cerimonial de delegació o de cessió de poders. A la fi, quan el 987 es produí l'entronització dels Capets, cessaren del tot els viatges a la cort.

74. Sobre Guifré de Besalú vegis el nostre treball *El comte Guifré de Besalú i la revolta del 957*, «Amics de Besalú. II. Assemblea d'Estudis del seu comtat», 1973, pp. 3-30. El 952 Guifré anà a Reims a trobar el reial Lluís d'Ultramar que li atorgà un precepte per a Camprodon i un per a ell i els seus germans (R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., I, p. 77 i II, p. 391).

Relacions exteriors

Abadal diu que llavors s'arribà a la independència de fet. Independència dels comtes. Es fa difícil imaginar com ho pensaven els protagonistes. Que Guifré el Pelós i els seus descendents, en els preceptes i les cartes de poblament que van atorgar, s'expressen com a sobirans, amb el mateix to que ho feien els carolingis, és evident. Voluntat de poder no els hi faltava, i l'exponent més clar és Borrell, que, volent manar sobre l'Església dels seus comtats, intenta separar-la de Narbona.⁷⁵ Però és dubtós que els comtes del s. x es plantejessin el futur com la realització d'un projecte d'independència. La seva història és més aviat la d'una aristocràcia que, posada a privatitzar els recursos de l'Estat, el va buidar de contingut abocant-lo a la desestructuració; es va quedar sense Estat o, millor dit, sense el model d'Estat que l'alimentava. Quan això passava és dubtós que els comtes poguessin imaginar un món sense reis, i segurament van trigar a pensar-se en el seu lloc. Miró Bonfill, comte de Besalú i bisbe de Girona, expressa la consciència d'aquesta solitud política i deseiximent en les fórmules de datació quan diu que «regna Lotari rei dels francs però que entre nosaltres impera Jesucrist», quan precisa que «Lotari regna a França» o quan insisteix en el caràcter «francígen» del rei indicant la seva estrangeria.⁷⁶ La recerca de noves vinculacions que respectessin, això sí, les conquestes assolides, és a dir, aquest nivell de disseminació de poders i de recursos, dóna sentit a les relacions exteriors d'aquells anys.

Els comtes estrenyen llaços amb llinatges occitans que són veïns per la geografia i l'evolució política, és a dir, que deuen tenir necessitats similars; viatgen a Roma on el papa juga algún paper institucionalitzador; contacten amb l'emperador germànic que, en un món menys feudalitzat podia haver estat alternativa dels carolingis, i envien ambaixades a Còrdova, la capital del poderós califat d'Occident. Abadal arriba a dir que hi fan

75. Respecte al quasi nul valor polític dels preceptes carolingis del s. x vegis R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 256 («Els nous reis francesos donaran encara durant més de mig segle preceptes escadussers per a entitats o magnats catalans que aniran a sollicitar-los a la cort; però, com tindrem ocasió de veure, llur significat, llur valor polític, serà poc més que nul»). Sobre la temptativa de creació d'un arquebisbat ausetà, R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 306-311.

76. Vegis aquestes fórmules de datació a P. de Marca, op. cit., ap. 116, 119, 121 i 122, i a J. Villanueva, op. cit., ap. 33, p. 278.

actes de vasallatge. Res d'estrany. Abans hi ha hagut ràtzies terrestres i marítimes sobre els comtes i la imposició d'un tractat humiliant a Sunyer de Barcelona l'any 940.⁷⁷ Dels viatges a Roma s'ha dit que poden haver contribuït indirectament a afloïr els llaços amb la cort carolíngia, i és ben cert. Si ens fixem en el contingut de les butlles papals per a les institucions eclesiàstiques catalanes, veurem que generalment es tracta de privilegis de confirmació de béns, exempció i immunitat,⁷⁸ és a dir, que el papa assumeix funcions que corresponien al cap de l'Estat com eren el manteniment de l'estatut i la posició de l'aristocràcia, en aquest cas l'eclesiàstica, i la distribució de recursos públics mitjançant les exempcions i les immunitats.

Les relacions amb Còrdova han de tenir, forçosament, un altre sentit. Allí es va a comprar la pau i la seguretat de les fronteres. Per això és explicable que el saqueig de Barcelona per al-Mansur, l'any 985, tingués una mica d'efecte terratrèmol sobre la vida política i social i marqués com un tombant en la visió històrica. Els darrers anys, Pierre Bonnassie, Manuel Rovira, Gaspar Feliu, Michel Zimmermann i Pere Català s'han ocupat del tema.⁷⁹ El fet està ben establert. El discutible sembla ser l'abast de les destruccions i l'evolució de les conseqüències. Una cosa és clara: l'impacte, per fort que fos, fou d'abast local o com a molt comarcal. Barcelona no és Catalunya, ni Borrell el jerarca de tots els comtats. Amb tot el ressò hagué de ser gran, i en aquest sentit pogué actuar d'accelerador de processos socials, polítics i mentals que estaven en marxa. Feliu pensa que el saqueig, en arruïnar als pagesos de la frontera, pogué precipitar-ne la feudalització; Abadal deia que l'impacte forçà la presa de decisions polítiques en la «marxa cap a la sobirania» i Zimmermann creu que per un procés d'acumulació de percepcions el fet acabaria essent pensat pels cronistes posteriors com un referent essencial en la presa de consciència política dels catalans.

77. P. Chalmeta, *Después de Simancas-Alhandega. Año 238/938-940*, «Hispania», 144, 1980, pp. 191-192.

78. P. Kehr, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, «Estudis Universitaris Catalans», XII-XV, 1927-30; R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 302-313.

79. P. Bonnassie, *Catalunya*, op. cit., I, p. 300-303; M. Rovira, *Notes documentals sobre alguns efectes de la presa de Barcelona per Al-Mansur (985)*, «Acta Historica et Archaeologica Medievalia», I, 1980, pp. 31-45; G. Feliu, *Al-Mansur, Barcelona i Sant Cugat*, «Acta Historica et Archaeologica Medievalia», III, 1982, pp. 49-54; M. Zimmermann, op. cit., pp. 71-96; P. Català, *El dia que Barcelona va morir (6 juliol 985; Al-Mansur)*, Barcelona, 1984.

Aquestes tres visions em semblen fonamentalment exactes. Només em centraré un instant en les implicacions polítiques del fet a la seva època, advertint que tancar l'objectiu sobre el 985 és desenfocant. L'evaluació que en poguem fer només pren sentit en el llarg procés de canvi del sistema de poders. D'entrada és lògic que Borrell s'espantés, i que se sentís insegur. Per molt gelós que fos de la seva autoritat, el sentiment de soledat afloraria. És comprensible, doncs, que pensés a demanar alguna mena d'ajut. Potser en els seus càlculs hi havia la necessitat de refer les defenses, la conveniència d'emprendre alguna acció punitiva i la prudència de reforçar les guarnicions frontereres com a elements dissuasius contra futurs atacs sarraïns. ¿A qui adreçar-se si els altres comtats i regnes hispano-cristians tenen els seus propis problemes, si els otonians estan massa lluny i si els senyors occitans són tan petits com ell? Una petició d'ajut pels canals eclesiàstics, que són els que encara funcionen, podia arribar a la cort carolíngia el mateix any 985 i potser renovar-se després. Borrell sabia quins eren els orígens històrics i fins legals del poder del seu llinatge, i, per tant tenia dos motius per cursar aquella o aquelles demandes: un era la necessitat, l'altre la legitimitat. De dret, els carolingis eren els seus reis. Tanmateix, resta sensatesa a la petició el fet que aquí «imperava Jesucrist», com deia Miró Bonfill, és a dir, que el rei ja no hi regnava, de fet. Feia cent-seixanta anys que tropes franques no passaven el Pirineu, i Borrell, per força, havia de saber que el poder reial franc es moria. Havia viatjat per Occitània; sabia, doncs, que ja s'hi governava sense rei. També els jerarques eclesiàstics dels seus comtats havien freqüentat la cort i s'haurien informat de la situació política i militar del regne. El menys que podem pensar és que Borrell demana ajuda amb molt poca confiança de rebre'n. També hem d'imaginar que la petició es reveladora de les inseguretats que es viuen en el pla polític. L'estructura de poders fa més de cent anys que es transmuta, i ni Borrell ni ningú controla la marxa dels esdeveniments. Tanmateix, pensar que aquella demanda d'ajut, si per un miracle de la història hagués pogut ser atesa, hauria implicat un retorn a la situació política de dominació de l'època de Lluís el Pia-dós o de Carles el Calb és tan absurd com pensar que podem invertir el sentit del temps. L'aristocràcia d'aquesta terra feia un segle, sinó més, que privatitzava recursos públics i funcions i això no hi havia rei que ho desfés per molt carolingi que fos.

La mort de la dinastia el 987 i l'entronització d'Hug Capet,

en ordre a les mentalitats polítiques dels homes d'aquesta terra, pot haver fet més assumible o més lúcida la idea de que aquí ja es regnava sense rei. És clar que encara hi han els darrers preceptes carolingis per a Catalunya que permeten parlar de la presència de la dinastia fins l'últim moment,⁸⁰ i sostenir la idea d'una ruptura de vincles amb l'argument que després no hi ha preceptes capetians per a Catalunya. Però em penso que el 987 els preceptes carolingis ja estan molt devaluats, com ho està la pròpia dinastia, i que la ruptura, certa, és més d'ordre ideològic que polític. Vull dir que l'aristocràcia catalana haurà d'adequar més els seus referents polítics a la seva realitat, i per tant, projectar-se d'una altra manera.

En aquest context se situa la lletra d'Hug Capet a Borrell el 988 oferint-li ajut a canvi de vassallatge.⁸¹ Com pensar-ho? No és necessari que la carta sigui un exercici literari de Gerbert d'Aurillac, secretari d'Hug Capet. Pot haver arribat efectivament a Barcelona. El problema no és, doncs, d'autenticitat, sinó de credibilitat. Recent arribat al poder, Hug Capet podia creure's que era la reencarnació de Carlemany, i, emportat per la megalomania, escriure amb pretensions de prepotència a l'emperador bizantí i al petit marquès Borrell. No trigaria, però, a confrontar-se amb la realitat que reduiria aquell *dux vel rex* a les seves veritables dimensions: amb dificultats superaria les revoltes del regnat i entronitzaria el seu fill.⁸² Mestrestant, la força dels principats territorials restringia enormement el camp d'acció de la reialesa. És clar que nosaltres juguem amb avantatge. Ho veiem des del futur. Com ho veia Borrell? Va respondre, i la resposta s'ha perdut? No va respondre? ¿Es pot pensar que distanciat una mica de les urgències del 985, el 988 ja no sentia tan necessari l'ajut? ¿Es pot imaginar que coneixia la situació

80. Abadal edita o dona notícia de vuit preceptes del rei Lotari per a particulars i institucions catalanes. Els agraciats foren els monestirs de Cuixà (958), Sant Feliu de Guíxols i Sant Pol de Mar (968), Sant Genís les Fonts (981), Ripoll (982), Rodes (982), Sant Cugat (986) i Sant Llorenç del Mont (954-986?), i el comte Gausfred del Rosselló (981). Vegis R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., I, pp. 94, 202, 210, 166, 235, 194 i 395, i II, 393. Sobre l'escàs valor polític d'aquests preceptes, vegis la nota 75.

81. Vegis la lletra a R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, p. 441.

82. Sobre aquest període el cronista és el contemporani Richer, *Histoire de France*, trad. ed. R. Latouche, París, 1930-37, 2 vols. La correspondència de Gerbert d'Aurillac ha estat editada per J. Havet, *Les lettres de Gerbert (983-997)*, París, 1989, si bé el treball més recent i rigorós és el de P. Riche, *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*, París, 1987. Entre els treballs clàssics i de vàlua hi ha els de F. Lot, *Les dernières Carolingiens, Lothaire, Louis V, Charles de Lorraine (954-991)*, París, 1891.

del regne franc i que desconfiava de les promeses d'Hug Capet? Finalment s'ha suposat que Borrell, molest per la reclamació de vasallatge que li feia un rei estrany, va donar la callada per resposta afirmant així la seva voluntat d'independència. De fet, no en sabem res, i no és prudent fer actes de fe sobre accions o omisions, decisions o indecisions, tan precises com aquestes. No és apropiat, en base a aquesta «correspondència», fer del comte Borrell un campió de la independència. N'hi ha prou amb considerar-lo referència útil per a pensar un procés històric fet de moltíssimes impulsions a la fi molt més determinants que el seu capteniment. Amb resposta de Borrell o sense ella, la vigília del 'any mil l'Occident ex-carolingi era un mosaic de principats, de fronteres canviants i de poders que s'atomitzen, i això no hi havia voluntarisme que ho canviés.⁸³ Pels comtes catalans, el repte estava a dins: era com retenir el poder i organitzar-ne l'exercici, és a dir, com reconstruir l'Estat.

IV. VERS L'ESTAT FEUDAL

Mutacions polítiques

De fet, com cent anys enrera, el que passa als comtats segueix essent part d'aquell gran procés de desestructuració del sistema antic i de gènesi del sistema feudal del que venim parlant. I és només a l'interior d'aquest moviment on els aconteixements político-militars adquireixen sentit. Per comparació amb el s. IX, els disfuncionaments han seguit fins afectar les darreres cèl·lules del vell ordenament. La patrimonialització de la dignitat comtal ha tingut un doble efecte: d'un costat, els comtes deixen de participar en les grans batalles pel poder de l'alta aristocràcia franca, i, de l'altre, els reis deixen d'intervenir en la vida política dels comtes. En aquesta veritable perifèria del regne són els potentats locals els que disputen i privatitzen. A la fi del segle, en els comtats, retalls de l'Estat, pocs béns i drets fiscals deuen quedar per repartir i apropiar. És

83. La bibliografia sobre el tema és molt abundant. Vegis, per exemple, J. Favier, *Le temps des principautés (de l'an mil à 1515)*, a J. Favier (dir.), *Histoire de la France*, vol. II, París, 1984; M. Pacaut, *Les structures politiques de l'Occident médiéval*, París, 1969; J. F. Lemarignier, *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987-1108)*, París, 1965; K. F. Werner, *Structures politiques du monde franc (VIe-XIIe s.)*, London, 1979.

l'hora que l'aristocràcia posi la mirada i la mà sobre l'excedent del aloers i dels aprisionadors. Les armadures jurídicopolítiques que els protegien comencen a esfondrar-se; l'autoritat comtal no serà gaire temps garantia suficient per evitar-ho.

Certament, els comtes són políticament peces del vell sistema, però ja sabem quant han evolucionat. Com més va més parlen la llengua del feudalisme. Un moment arriba que Borrell no sembla poguer distingir entre els seus alous particulars i les terres del fisc.⁸⁴ Així, al nivell comtal, culmina el procés de privatització de recursos públics. N'hi ha altres exemples. Vàries vegades durant el s. x, els comtes de Cerdanya i Besalú van confiscar béns, alguns d'origen fiscal, a potentats infidels dels seus comtats. Semblaria que les terres confiscades haurien d'haver passat al fisc, però al cap d'uns anys es constata que els comtes en disposen com a béns privats. En aquest sentit els comtes no eren diferents dels nobles. Quan presideixen tribunals de justícia i prenen iniciatives de política exterior, en canvi, estan més propers al seu origen, a la seva funció en el model de l'Estat antic.

L'Església, tot i mantenir les relacions amb els carolingis, no deixarà de donar suport als comtes, advertint, quan s'escaigui, que el poder els ve de Déu. Va ser la segona meitat del s. x quan en escriptures solemnes, redactades per eclesiàstics, es va introduir a les signatures el costum d'escriure l'expressió «per la gràcia de Déu», al costat de la paraula *comes*.⁸⁵ Aquells plets entre bisbes i comtes per la possessió de béns i drets fiscals, tan freqüents el s. ix, desapareixen o quasi el x. La raó és l'absència d'un poder reial fort que es pugui invocar com a àrbitre en la disputa, situació que abans invocàvem en parlar de la devaluació dels preceptes. La fallida de l'autoritat reial és també el motiu que els bisbes d'origen franc desapareguin progressivament dels comtats catalans, i el seu lloc l'ocupi gent del país, sovint familiars dels comtes i fins un comte mateix. Guigo de Girona, nomenat el 908, potser és el darrer bisbe entronitzat «per nomenament reial», mentre que Riculf d'Elna, nomenat el 885, és el primer fill d'un comte català que arriba a aquesta

84. «Vindimus vobis alodem nostrum... qui nobis advenit per nostrum fiscum» diuen el comte Borrell i la comtessa Ledgarda en un document del 976, de l'Arxiu de Montserrat (perg. Bages, núm. 1072), citat per P. Bonnassie, *Catalunya*, op. cit., I, p. 186, nota. 36.

85. Vegis per exemple les signatures comtals de l'acta de consagració de Ripoll del 977: «Borrellus gratia Dei comes inclitus et marchio... Oliba gratia Dei comes» (P. de Marca, op. cit., ap. 123).

dignitat.⁸⁶ El s. x, comtes i bisbes fan més pinya que abans, però els comtes manen més; potser per això els bisbes que volen preservar la seva força emprenen algunes iniciatives de relació exterior: viages a la Gàl·lia i a Roma. En tot cas, les relacions al màxim nivell semblen menys conflictives que abans.

En la mesura en que l'Església exercia un poder de cohesió i estructuració social insubstituïble, la seva història, en tant que institució, no pot divorciar-se de la política. Ja sabem que els clergues van jugar un paper essencial en la construcció i manteniment de l'Estat carolingi. S'ha d'afegir que, quan aquesta fórmula entrà en crisi, els eclesiàstics s'aplicaren a fer-la viure en els comtats, i quan finalment el vell ordenament també aquí s'esfondrà, l'Església va aportar el seu ajut a la reconstrucció de l'Estat en versió feudal.⁸⁷ Naturalment, els comtes, com els reis carolingis, recompensaven aquests serveis dels seus col·laboradors en forma de preceptes o documents similars de confirmació de béns i de distribució de recursos: donació de terres fiscals o del patrimoni comtal i assignació de drets públics mitjançant la concessió d'immunitats. La novetat aquí és que més que engruixir els dominis episcopals, ja prou constituïts, els comtes catalans es van aplicar a la construcció i dotació de monestirs.

La relació dels comtes i l'Església amb l'aristocràcia laica és més contrastada. No és casualitat que estudis de famílies de la noblesa catalana, fets per Albert Benet, José Enrique Ruiz Doménech, Blanca Garí i John Shideler, arrenquin del s. x.⁸⁸ En essència, aquests llinatges comencen a ser historiables des d'abans de l'any mil a causa dels avenços de la feudalització, particularment l'apropiació de funcions i càrregues públiques i la retenció d'aquestes adquisicions a l'interior dels llinatges mercès

86. R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., pp. 261-262. Riculf era fill del comte Sunifred i germà de Guifré el Pelós i Miró el Vell.

87. Pensem sobretot en el paper que van jugar els bisbes com a consellers dels comtes i impulsors de les assemblees de pau i treva. Vegis R. d'Abadal, *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Barcelona, 1948; P. Freedman, *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1983, pp. 23-53; M. Zimmermann, op. cit., pp. 137-165; Th. Bisson, *Medieval France and her Pyrenean Neighbours. Studies in early institutional history*, London and Ronceverte, 1989, pp. 179-186; 199-237; G. Gonzalvo, *La Pau i Treva a Catalunya. Origen de les Corts catalanes*, Barcelona, 1986.

88. A. Benet, *La família Gurb-Queralt (955-1276)*, Barcelona, 1978 (tesi de llicenciatura dactilografiada); ídem, *L'origen de les famílies Cervelló, Castellví i Castellet*, «Acta Historica et Archaeologica Medievalia», IV, 1983, pp. 67-86; J. E. Ruiz, *L'estructura feudal*, Barcelona, 1985; B. Gari, *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*, Bellaterra, 1985; J. Shideler, *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'Edat Mitjana (1000-1230)*, Barcelona, 1987.

a l'aplicació d'unes pautes d'aliança i de successió adaptades a les necessitats de reproducció social. Així les famílies nobles es sedentaritzen en un patrimoni que es transmet de pares a fills i del que sovint en prenen el nom. D'una manera o d'una altra aquella apropiació de poders públics de què parlàvem és a la base d'ascensió de molts llinatges catalans, com també de la força de les institucions eclesiàstiques. Hem dit i repetit, però, que per aquest camí el pastís fiscal s'aprima, i el poder públic, com a tal, desapareix. Abans que això passi, però, hom assisteix als comtats als darrers conflictes horitzontals d'aquest tenor.

Conflictes horitzontals

El segon quart de segle el vescomte Unifred del Conflent va cometre traïció a l'autoritat comtal en els béns fiscals, expressió dels documents que crec hem d'interpretar en el sentit de que va intentar convertir en bé propi, alodial, el que era benefICIAL, és a dir, fiscal. La família comtal de Cerdanya- Besalú va haver d'esperar que el vescomte traïdor es morís per confiscar els béns als seus hereus, però, insegurs com devien sentir-se de la seva força, els comtes germans Sunifred de Cerdanya i Guifré de Besalú van demanar al rei carolingi Lluís IV que ho sancionés.⁸⁹ Així es produí el 952 el que potser fou darrer contacte directe d'un comte català amb un rei carolingi. Atès que anys abans els reis Carles el Simple, Radulf i Lluís IV havien lliurat preceptes de concessió de béns i immunitat a potentats locals de Besalú,⁹⁰ es comprèn que la família comtal ara recaptés del monarca un diploma de sanció, no fos cas que els perjudicats per la confiscació s'anticipessin demanant al rei que mediés al seu favor. Fet i fet, l'autoritat reial encara compta per a alguna cosa, al menys en un pla jurídic, però Abadal deia, amb encert, que respecte als comtats catalans els darrers carolingis mai van prendre iniciatives, només actuaven quan eren sol·licitats. La casa s'havia fet més petita, i els problemes polítics eren cosa de dins.

El 957, l'esmentat Guifré de Besalú, que cinc anys abans s'havia entrevistat amb Lluís IV, va perdre la vida a mans d'un grup de potentats rebels del seu comtat. Tanmateix, la família com-

89. Vegis la nota 74.

90. R. d'Abadal, *Diplomes*, op. cit., II, pp. 385, 387 i 473.

tal va poguer reaccionar: la revolta va ser dominada i els béns dels rebels confiscats. Aquesta vegada l'autoritat reial no va ser invocada, i és lògic que no ho fos perquè entre els revoltats hi havia descendents de *fidels regis* i d'immunistes, famílies que anys enrera havien rebut preceptes carolingis. El tribunal comtal, presidit per Sunifred de Cerdanya i integrat per jutges i homes bons, va trobar prou base en la llei dels gots per sentenciar que les propietats de tant «nefands transgressors» havien de passar a mans del comte Sunifred. Vint anys després la família comtal es desfà d'aquestes propietats donant-les a l'Església.⁹¹ Potser és una manera de guarir les ferides.

Des de fa segles, durant tota l'Alta Edat Mitjana, aquests conflictes horitzontals enfronten a membres de l'aristocràcia barallats pel poder i el seu suport material. Com que, com hem dit, el pastís s'aprima, la lluita adquireix un sentit més localista. Guifré potser era el tercer comte català mort en el curs d'una revolta. El franc Bernat de Septimània, comte de Barcelona, havia estat ajusticiat per rebellia l'any 845. Els besavi de Guifré de Besalú, Sunifred de Cerdanya, havia mort a mans d'uns francs rebels l'any 848, i potser el mateix li havia passat aleshores a Sunyer d'Empúries. Tanmateix les lluites dels besavis eren més mítiques perquè formaven part de les guerres civils de l'Imperi i de l'Estat franc occidental, mentre que ara, cent anys després, després, tot té un aspecte més casolà. Amb tot, les causes i les conseqüències segueixen essent les mateixes: els membres de l'aristocràcia disputen pel poder i disputant prossegueixen la desestructuració del seu sistema polític.

També llavors, i per les mateixes raons, comencen els enfrontaments directes entre l'aristocràcia laica i l'Església que seran tan freqüents en els termes castrals els segles XI i XII. Un problema, evidentment, són les donacions pietoses que amputen patrimonis privats i resten possibilitats d'acció a l'aristocràcia; l'altre són els delmes, potser la forma de sostracció més important a l'època. Generalment foren introduïts a les parròquies per comtes i bisbes, com una forma —dèiem pàgines enrera— d'impost eclesiàstic que venia a reforçar el sistema fiscal vigent. Aquesta innovació dels carolingis equivalia a un impost directe sobre el conjunt de la població activa que servia per al manteniment del clergat i de les famílies més lligades a l'Església. La

91. Les referències d'aquesta documentació i l'estudi dels esdeveniments del 957, al nostre treball citat a la nota 74.

petita aristocràcia local, que construïa i dotava les esglésies i devia proveir de clergues les parròquies, absorbia una part d'aquests ingressos. Tanmateix, a la llarga, van passar dues coses: 1) l'Església, com a institució, va intentar independitzar-se de la tutela dels laics tot posant a recer el seu patrimoni i els seus drets; i 2) els llinatges aristocràtics, cobejosos de les riqueses del creixement, es van llançar més directament que abans sobre els delmes, a fi d'apropiar-se'n. El tema està per estudiar i no manquen les dades. L'any 961, per exemple, el comte Sunifred de Cerdanya va presidir un judici, promogut pel bisbe Guisad d'Urgell, contra un potentat anomenat Oliba que des de feia dotze anys s'havia apropiat dels delmes i les primícies de Sant Fructuós de la vila d'All, a la Cerdanya. L'acusat es defensà dient que tenia drets sobre l'església i les seves rendes per herència paterna i per haver construït el temple, però el jutge li demanà testimonis i proves legítimes que fonamentessin aquests drets. Oliba no els pogué presentar i hagué d'acceptar que, d'acord amb els canons, els delmes i les primícies de Sant Fructuós d'All havien de pertànyer a l'Església.⁹² D'aquest plet destaquen dos fets: d'un costat, l'actuació del comte i del jutge, autoritats públiques que fan el seu paper de garants del dret, i de l'altre, el capteniment de l'aristocràcia local, representada aquí per Oliba, que aprofita l'estructura eclesiàstica per percebre delmes i primícies convertint el que era un impost públic de caràcter eclesiàstic, en una renda privada, de caire senyorial. De moment, l'autoritat comtal encara serveix per evitar-ho. Un segle més tard ja no serà així, i noblesa i Església s'enfrontaran a cops d'espasa i d'excomunió.

També de moment, l'autoritat comtal, en tant que hereva dels costums de la monarquia, s'ocupa de la distribució de recursos fiscals entre els seus col·laboradors laics i eclesiàstics. Hereus de drets i obligacions, però també de dificultats, els comtes no poden pagar gaires serveis amb recursos renovables a causa de l'oxidació del sistema impositiu. Han de resignar-se a detreure terres del domini fiscal que, encara que gran, és d'extensió limitada, no fàcilment renovable, i en gran part format d'erms, boscos i pastures que rendeixen poc. Les institucions eclesiàstiques són les grans beneficiàries d'aquestes distribucions, però també l'aristocràcia laica obté dels comtes béns i

92. Arxiu de la catedral d'Urgell, *Liber dotaliorum*, I, doc. 744; C. Baraut, *Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, «Urgellia», II, 1979, doc. 143, p. 102.

drets fiscals, amb la particularitat de que aquestes alienacions tant es produeixen per donació com per venda. Naturalment, les vendes de recursos fiscals són una prova fefaent del retrocés en la concepció pública del poder. I el ritme d'aquestes alienacions creix a finals de segle quan el comte Borrell i el seu successor Ramon Borrell alienen castells, *villae* i dominis fiscals una mica arreu,⁹³ al temps que l'aristocràcia de les fronteres comença la construcció de fortaleeses privades.

Conflictes verticals

És clar, la privatització de recursos públics, i del poder que s'hi recolça, és un disfuncionament del sistema. En tant que desestructurant, podríem dir que aquest fenomen secular és part d'un llarg procés de feudalització, però els homes no viuen eternament en transició. En cert sentit, un sistema no desapareix fins que no ha tocat fons la seva desestructuració. Inversament, un nou sistema no es gesta si no és sobre les runes de l'antecessor. Si en la pura teoria, la privatització de recursos fiscals i els conflictes poguessin restar en el pla horitzontal de les disputes entre l'aristocràcia, la descomposició afectaria només l'esfera política i, més o menys ferit, el sistema sobreviuria. Però és clar que un sistema és un conjunt coherent d'estructures que s'influeixen mútuament. Els esdeveniments polítics tenen a veure, doncs, amb les mutacions socials i a la inversa; els conflictes horitzontals de l'aristocràcia i les febleses de l'aparell polític repercuteixen en forma de conflictes verticals que perllonguen cap a baix la descomposició del sistema.

Despullant l'autoritat de recursos públics per privatització i essent incapaços de reconstruir un sistema fiscal eficaç de model antic, els potents, impellits per una conjuntura de creixement que venia a trencar els equilibris socials, es van llançar cada cop més directament sobre l'excedent de la pagesia dels alocs i de les aprisions. Però el sistema antic segueix encara essent el camp de joc, com si manés la seva pròpia desestructuració. Dit altrament, el s. x, com cent anys abans, les temptatives d'expoliació o d'expropiació de la pagesia es faran sovint pels canals formals de l'administració de justícia. La novetat és que

93. J. Rius Serra, *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, Barcelona, 1945-47, 3 vols., doc. 328, 337, 343 i 365; J. M. Font Rius, op. cit., doc. 6; J. Villanueva, op. cit., IX, ap. 13; F. Udina, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951, doc. 186, 204 i 232.

el paraigües carolingi, que pels *inferiores* encara funcionava cap el 800, ja està foradat el 900. El seu lloc l'ocupa l'autoritat comtal que, certament, fa el paper que li correspon com a autoritat pública, encara que, a diferència dels carolingis, els seus compromisos són massa propers. Per això, més enllà de les formalitats, hom s'adona que els comtes són també ells art i part en les disputes. És així com les darreres barreres de contenció del canvi social es disposen a fallar. El s. x es gesta la revolució de l'xi. Observem alguna d'aquestes disputes verticals.

Els conflictes més coneguts afecten a comtes, bisbes i monjos, d'una banda, i a comunitats pageses, de l'altra. El bé en disputa és, generalment, la terra, encara que a vegades també es fa referència a les rendes dominicals, i alguns judicis examinen específicament les càrregues fiscals. Com un segle enrera, els monestirs segueixen rivalitzant entre ells per la possessió de la terra i pleitejant contra comunitats de pagesos aprisionadors. El més cèlebre és el judici de 913 pel que quasi cinc-cents pagesos de vint *villae* i *villariae* de la vall de Sant Joan, al Ripollès, van ser obligats a reconèixer que la terra que havien aprisionat pertanyia de dret al monestir perquè temps enrera, quan era erma, havia estat adjudicada pel comte Guifré al monestir. Els aprisionadors, per tant, no podien tenir la terra en propietat sinó com a benefici «havent de prestar al monestir tots els serveis com es fa en les altres propietats de la casa», diu Abadal.⁹⁴ Menys conegut és el judici de 983, presidit pel comte-bisbe Miró, en el que vint-i-quatre pagesos de Juïgues, al comtat de Besalú, van haver de reconèixer que la terra que posseïen no era pròpia sinó alou del monestir de Ripoll.⁹⁵

Les colleccions diplomàtiques i cartularis estan plens de judicis semblants i de sentències i «exvacuacions» similars. A vegades l'enfrontament és més desigual perquè oposa cara a cara un pagès isolat a una potent institució eclesiàstica. Així passa l'any 988 quan, davant un tribunal eclesiàstic presidit pel bisbe de Girona i l'abat de Sant Cugat, un particular anomenat Sintemir és acusat d'amagar el testament del seu germà difunt que beneficiava el cenobi sancugatenc. L'acusat ho nega, però el tribunal accepta el testimoni d'un eclesiàstic que el contradia. A Sintemir que, de fet, defensa un dret de la família sobre les ter-

94. F. Udina, *El archivo*, op. cit., doc. 38; R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 144.

95. J. Marquès, *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, «Sefarad», XXIII-1, 1963, pp. 22-35.

res dels seus components, no li queda altre camí que afrontar una prova exculpatòria terrible: la *examinatione per caldaria*. Sintemir perdé la prova i riscà de ser esclavitzat, però a la fi el tribunal es conformà amb la incorporació al cenobi de les terres disputades i amb una petita detracció sobre els escassos béns del perdedor.⁹⁶ Potser documents com aquest siguin la millor font per observar la llarga supervivència de la petita propietat aloera, basada en l'herència i l'aprisió, ensems que el seu desgast progressiu, perquè és clar que la petita propietat, per saber que existia, no cal que estigui massa present —que hi està— en els documents, n'hi ha prou amb veure que apareix quan és alienada. Fet i fet, en quin altre moment podia aparèixer?

Dels arxius capitulars o episcopals provenen testimonis semblants. Vegem-ne alguns. L'any 921 la seu de Girona emprà la prova, encara irrefutable dels preceptes carolingis, per obtenir en judici el reconeixement del dret de propietat sobre uns erms de la vila de Bàscara que divuit famílies pageses havien apriionat espontàniament.⁹⁷ L'any 938 és el mandatari del bisbe de Vic qui força a cent trenta-set famílies d'Artés a reconèixer que la *villa* pertany a la seu per privilegi reial.⁹⁸ Aquests conflictes que enfronten l'autoritat episcopal amb comunitats pageses semblen circumscriure's a l'esfera del dret privat, dominical, perquè en ells es dirimeix la propietat de terres. De fet, és més complexa, perquè, de temps enrera els preceptes carolingis havien atorgat una mena d'immunitat extensiva sobre tots els béns i homes dels dominis episcopals. Era el que en dèiem distribució de recursos fiscals perquè significava que el bisbe i els seus col·laboradors podien percebre en propi benefici tots els impostos i altres drets públics dels seus homes (impostos, drets de justícia, allotjaments, prestacions militars), que s'afegirien als drets dominicals. Pel bisbe, l'interès dels judicis és doble, al revés dels pagesos.

Si tenim present que el sistema fiscal funcionava malament, i que per tant és possible que les comunitats pageses no en resultessin gaire punccionades, comprendrem que la incorporació a un domini eclesiàstic immune produís situacions conflictives. La institució eclesiàstica reclamaria els pagaments fiscals i do-

96. J. Rius, op. cit., doc. 218; J. Balari, *Orígenes històrics de Catalunya*, Abadia de Sant Cugat del Vallès, 1964, pp. 417-418.

97. J. Villanueva, op. cit., XIII, ap. 12.

98. E. Junyent, *Diplomatari de la catedral de Vic*, 4 fasc., Vic, 1980-87, doc. 182.

minicals, i la comunitat pagesa s'hi resistiria. Més o menys això és el que passava a Pals fins l'any 980 el bisbe de Girona i comte de Besalú va cridar a judici els habitants. Aquests van adduir en llur defensa un privilegi d'exempció fiscal que el tribunal va considerar falsíssim. Però el tema devia ser prou complexe com perquè es busqués un compromís: els homes de Pals no pagarien les rendes dominicals que acostumaven a pagar els tenents (la tasca, el quart, la meitat), és a dir, que serien considerats globalment com aloers, però haurien de satisfer els tributs d'origen públic que tenien costum de satisfer tots els homes "del domini episcopal."⁹⁹ Pocs documents mostren tant bé la condició d'autoritat pública del bisbe i la supervivència discutida però important de les càrregues públiques. És clar que el gran tema seria saber si fora de les institucions eclesiàstiques la fiscalitat directa encara funcionava com a tal.

Com dèiem més amunt, aquestes qüestions no estan prou estudiades, però algú indici tenim. En aquest sentit és significatiu un judici de l'any 916 pel qual el comte d'Empúries reclamà als pagesos de Vilamacolum les càrregues públiques (censos i serveis) que ells refusaven de prestar amb l'argument de que feia més de trenta anys que no les pagaven o complien. Tanmateix el tribunal desestimà l'argument i considerà obligatòries aquestes prestacions i serveis. Ara bé, la pressió fiscal o la simple amenaça devien ser prou fortes com per induir els de Vilamacolum a cercar una mena de mediador o protector. El cas és que immediatament els pagesos van vendre la meitat de la *villa* a un potentat.¹⁰⁰ Segurament, hi ha altres interpretacions però una plausible és que com segles enrera, abans de caure a les urpes de l'Estat, quan aquest és massa exigent, els petits aloers segueixen preferint protectors privats.

És clar, si, d'una banda, els comtes tenen problemes a posar en peu una fiscalitat pròpia i, de l'altra, estan obligats a fer donacions, vendes o concessions a l'aristocràcia, sembla lògic que intentessin rescabalar-se sobre la pagesia. A aquest propòsit pot respondre el judici de 977 pel qual el mandatari del comte Borrell va reclamar a quaranta-cinc famílies pageses la possessió de Vallformosa com a terra fiscal però va haver de desistir davant les proves aportades; els pagesos feia més de trenta anys que posseïen la terra ininterrompudament, per tant havien ad-

99. J. Villanueva, op. cit., XIII, ap. 18.

100. M. I. Simó, op. cit.

quirit un dret de propietat que el comte hagué de reconèixer.¹⁰¹ Que no ens sorprengui que el darrer quart del s. x encara una autoritat comtal sàpiga estar en el seu lloc que és el de donar a cadascú el seu dret. Sap el que s'hi juga. Però la temptativa de desposseïció compta. Ho dèiem més amunt: l'Estat de model antic encara és present menant la pròpia desestructuració.

V. CONCLUSIONS

No és el nostre propòsit polemitzar amb els sociòlegs sobre el concepte *sistema* que tant hem emprat, i menys amb els teòrics del dret sobre el concepte *Estat*. A la fi una ciència ha de manllevar o construir el seu propi instrumental, i explicar-se. Per nosaltres l'Estat és la forma específica d'organització dels poders que qualsevol sistema social complex posseeix. Res de confondre, doncs, Estat liberal amb Estat feudal i Estat antic. Són entitats diferents perquè cadascún és expressió de les hegemònies o dels compromisos de convivència a què els seus agents socials han arribat.

L'Estat antic s'havia basat en l'hegemonia dels lliures sobre els esclaus, i en l'estratificació jeràrquica dels lliures. La societat dels lliures, des del petit possessor fins el gran aristòcrata, era part activa de l'Estat al que servia i del que es beneficiava. Per mantenir aquesta hegemonia, els lliures s'havien donat unes lleis segregacionistes —en el regne de Toledo, la llei dels gots— que defensaven la propietat i la llibertat fent barrera contra l'esclavitud. A l'Alta Edat Mitjana i, en concret, als comtats catalans, del petit aler al gran aristòcrata, tots eren part de l'Estat i part activa en el seu funcionament. A la base, els pagesos, com a testimonis o homes bons, participaven en la gestió de la convivència integrant-se en el mall públic, i com a guerrers, participaven en tasques militars de vigilància i defensa, i fins potser d'atac. A la cúspide, l'alta aristocràcia s'integrava en el tribunal comtal i dirigia els grans afers públics. La xarxa administrativa de l'Estat els agrupava a tots, punccionava pel fisc de manera desigual i jeràrquica, i distribuïa recursos públics de la mateixa manera. Els pagesos satisfieien més i rebien menys, però les apriacions de terres ermes, fiscals, que l'Estat carolingi els reconeixia era un dret a la distribució de recursos públics que van saber emprar i defensar.

101. F. Udina, *El archivo*, op. cit., doc. 181.

Aquesta llarga reflexió, però, s'ha centrat a demostrar com tota aquesta lògica es desestructura. La primera crisi, llunyana i de fons, ha de ser la del treball esclavista, potser ferit de mort per la invasió musulmana si no agonitzava ja abans. La segona, que també ve de molt enrera, és la contracció dels recursos fiscals, en particular de la fiscalitat directa. És clar, en un sistema jeràrquic i explotatiu com aquell, una mà d'obra desapareguda i uns canals de captació de l'excedent rovellats havien de ser substituïts per altres mecanismes. La crisi social, doncs, tiraria cap amunt amenaçant la pagesia i posant l'aristocràcia contra l'Estat. I la intersecció entre la crisi social i el creixement econòmic aguditzaria encara més les contradiccions. Ho hem vist, i la vigília de l'any mil els disfuncionaments ja són notables, perquè, sota l'aparença formal de judicis públics els documents mostren una situació de pressió creixent sobre la pagesia, que sembla paral·lela a una pressió sobre el poder comtal, que, volent consolidar-se, paradoxalment ha d'alienar recursos materials i instruments de la seva autoritat. Tot això, és clar, en profit d'una aristocràcia que es territorialitza i, més o menys, s'independitza. Ben aviat el resultat serà el naixement de la senyoria i, de fet, l'Estat feudal, una organització política ja no basada en la dicotomia lliures/esclaus, per remota que sigui, i en una concepció pública del poder, amb la fiscalitat com a suport material, sinó en l'hegemonia de la classe senyorial, les dependències pageses, la renda com a vehicle de captació de l'excedent i una concepció patrimonial del poder.

Els orígens polítics de Catalunya s'expliquen per aquest procés. Sense desaparició del sistema antic i gènesi del feudal mai hi hagués hagut principat feudal català. Aquí n'hem vist els orígens dels orígens. Les fonts narratives dels francs i la documentació de la Catalunya carolíngia permeten resseguir la desestructuració del vell ordre, però nosaltres no hem volgut passar el llindar de l'any mil. Ens hem interdit, doncs, de veure la crisi final i la nova síntesi. Com a màxim hem detectat els primers símptomes, els primers dolors d'un llarg infantament. Abadal ho deia així: «La formació de Catalunya, la seva gestació, fou molt llarga, i ningú no podrà dir mai quan n'advingué el naixement, perquè les nacions no neixen com els homes en uns minuts, sinó en uns parts perllongats i indefinits».¹⁰²

102. R. d'Abadal, *Primers comtes*, op. cit., p. 5.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d', *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1926-1952, 2 vols.
- ABADAL, Ramon d', *La batalla del Adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*, discurso leído... en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1949.
- ABADAL, Ramon d', *El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena*, «Cuadernos de Historia de España», XIX, Buenos Aires, 1953, pp. 5-54.
- ABADAL, Ramon d', *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1955, 2 vols.
- ABADAL, Ramon d', *La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación*, «Coloquios de Roncesvalles. Agosto 1955», Zaragoza-Pamplona, 1956, pp. 39-71.
- ABADAL, Ramon d', *La Catalogne sous l'Empire de Louis le Pieux*, «Études Roussillonnaises», Perpignan, IV, 3-4 1954-55; V, 1, 1956; V, 2-3-4, 1956; VI, 1-2, 1957.
- ABADAL, Ramon d', *Els primers comtes catalans*, Vicens Vives, Barcelona, 1961.
- ABADAL, Ramon d', *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Aymà, Barcelona, 1948.
- ABADAL, Ramon d', *La institució comtal carolíngia en la Pre-Catalunya del segle IX*, «Anuario de Estudios Medievales», I, Barcelona, 1964, pp. 29-75.
- ABADAL, Ramon d', *Els orígens del comtat de Pallars-Ribagorça, a Dels visigots als catalans*, I, Edicions 62, Barcelona, 1968.
- ABADAL, Ramon d', *La reconquesta d'una regió interior de Catalunya: La Plana de Vic (717-886), a Dels visigots als catalans*, I, Edicions 62, Barcelona, 1968, pp. 309-321.
- ABADAL, Ramon d', *Els primers temps de Carles el Calb a Catalunya: 840-843, tractat de Verdun*, «Estudis d'història medieval», II, Barcelona, 1970, pp. 3-18.
- ABADAL, Ramon d', *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Editorial AUSA, Sabadell, 1989.
- ALART, B., *Cartulaire Roussillonnais*, Perpignan, 1880.
- AMADO, Claude, *Constitution du réseau aristocratique au Xe siècle: le groupe biterrois*, «Colloqui Internacional Hug Capet (987-1987). Barcelona, 2-5 juliol de 1987» (en premsa).
- AMARDEL, G., *Le comte de Narbonne Gilbert*, «Bolletín de la Comisión arqueológica de Narbone», VI, Narbone, 1900-1901, pp. 304-311.
- AMARDEL, G., *La première monnaie de Milou, comte de Narbonne*, «Bolletín de la Commission archéologique de Narbone», VI, Narbone, 1900-1901, pp. 381-390.
- AMARDEL, G., *Les derniers chefs des Goths de la Septimanie*, «Bolletín de la Commission archéologique de Narbone», VI, Narbone, 1900-1901, pp. 572-583.
- Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH, recusi*, Hannover, 1883.

- Annales Fuldenses*, ed. G. H. Pertz i F. Kurze, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH, separatim editi*, Hannover, 1891.
- Annales Mettenses*, ed. B. von Simson, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH, separatim editi*, Hannover, 1891.
- Annals d'Aniana*, ed. *Histoire générale de Languedoc...* Édition Privat, Toulouse, 1877, II cols. 1-12.
- Annals d'Uzès*, ed. *Histoire générale de Languedoc...* Édition Privat, Toulouse 1875, II, cols. 23-29.
- Annals Reials i Annales q. d. Einhardi* ed. F. Kurze, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH, separatim editi*, Hannover, 1895.
- ASTRÒNOM, *Vita Hludovici Pii*, ed. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, CIV, París, 1864, cols. 927-980.
- AUZIAS, Léonce, *Les sièges de Barcelone, de Tortose et d'Huesca (801-811)*, «*Annales du Midi*, XLVIII, Toulouse, 1936, pp. 5-28.
- AUZIAS, Léonce, *L'Aquitaine carolingienne, 778-987*, Faculté des Lettres de Toulouse, Toulouse-París, 1937.
- BALARI JOVANY, José, *Origenes històrics de Catalunya*, Abadía de Sant Cugat del Vallés (Instituto de Cultura Románica), 1964.
- BARAUT, Cebrià, *Les actes de consagració d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, «*Urgellia*», I, 1978, pp. 11-182.
- BARAUT, Cebrià, *Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, «*Urgellia*», II, 1979.
- BARAUT, Cebrià, *El monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles i els orígens del monaquisme benedictí al comtat d'Urgell*, «*Studia monastica*», 22, fasc. 2, 1980, pp. 253-259.
- BARBERO, Abilio, *La integración social de los «hispani» del Pirineo oriental al reino carolingio*, «*Mélanges offertes à René Crozet*», Poitiers, 1969, pp. 67-75.
- BARCELÓ, Miquel, *El rei Akhila i els fills de Wititza: encara una altra recerca*, «*Miscellanea Barcinonensia*», XLIX, 1978.
- BARCELÓ, Miquel, *Visigots i àrabs*, a NADAL, J., i WOLFF, Ph. (dir.), *Història de Catalunya*, Oikos-Tau, S. A., Barcelona, 1983.
- BARRAU DIHIGO, L., i MASSÓ TORRENTS, J. (ed.), *Gesta Comitum Barcinonensium*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1925.
- BAUTIER, Robert-Henri, *La campagne de Charlemagne en Espagne (778)*, «*Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne*», 135, 1979, pp. 1-51.
- BENET, Albert, *La família Gurb-Queralt (956-1276)*, Barcelona, 1978. Tesi de llicenciatura dactilografiada.
- BENET, Albert, *L'origen de les famílies Cervelló, Castellvi i Castellet*, «*Acta Historica et Archeologica Medievalia*», IV, Barcelona, 1983, pp. 67-86.
- BENET, Albert, *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Sallent, 1988.
- BISSON, Thomas N., *L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir et ideologie dans une société du XIIe siècle*, «*Annales ESC*», núm. 3, París, mai-juin 1984, pp. 454-479.
- BISSON, Thomas N., *Medieval France and her Pyrenean Neighbours. Studies in early institutional history*, Hambledon Press, London and Ronceverte, 1989.
- BOIS, Guy, *La mutation de l'an mil*, Fayard, París, 1989.

- BONNASSIE, Pierre *Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI)*, Edicions 62, Barcelona, 1979-1981, 2 vols.
- BONNASSIE, Pierre, *Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)*, «Cahiers de Civilisation Médiévale», XXVIIIe Année, núm. 4, octobre-décembre, 1985.
- BOUQUET, Martin, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VII, Paris, 1749 i VIII, Paris, 1871.
- BOYD, Catherine, *Tithes and Parishes in Medieval Italy*, Correll University Press, Ithaca, 1952.
- CALMETTE, Joseph, *De Bernardo sancti Guillelmi filio*, Edition Privat, Paris, 1902.
- CALMETTE, Joseph, *La famille de saint Guithem et l'ascendance de Robert le Fort*, «Annales de Midi», XL, Toulouse, 1928, pp. 225-244.
- CALMETTE, Joseph, *Les comtes Bernard sous Charles le Chauve, Etat actuel d'une énigme historique*, «Mélanges d'histoire de Moyen Age Louis Halphen», Paris, 1951, pp. 103-109.
- CATALÀ i Roca, Pere, *El dia que Barcelona va morir (6 juliol 985; Al-Man-sur)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1984.
- CHALMETA, Pedro, *Después de Simancas-Alhandega. Año 238/938-940*, «Hispania», 144, Madrid, 1980, pp. 181-198.
- CHAUME, Maurice, *Onfroi, marquis de Gothie. Ses origines et ses attaches familiales*, «Annales du Midi», LII, Toulouse, 1940, pp. 113-136.
- COLL ALENTORN, Miquel, *Els successors de Vitiza en la zona nord-est del domini visigòtic*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras», XXXIV, 1971-1972.
- CONSTABLE, G., *Monastic Tithes from their origins to the XIIth Century*, Mass, Cambridge, 1964.
- Cronicó de Moissac, ed. G. E. Pertz, *MGH. Scriptores*, I, Hannover, 1826.
- GRANJA, Fernando de la, *La Marca Superior en la obra de al-Udri*, Escuela de Estudios Medievales, Zaragoza, 1966.
- DÉLÉAGE, André, *La vie économique et social de la Bourgogne dans le Haut Moyen Age*, Macon, 1941.
- DEVIC, Dom Cl., et VAISSETE, Dom. J., *Histoire générale de Languedoc*, Edition Privat, Toulouse, 1875, vol. II.
- DIIHONDT, Jan, *Etude sur la naissance des principautés territoriales en France (IXe-Xe siècle)*, Rijksuniversiteit te Gent, Brugge, 1948.
- DUBY, Georges, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, SEVPEN, Paris, 1971.
- DURÁN GUDIOL, Antonio, *De la Marca Superior de al-Andalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*, Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja, Huesca, 1975.
- DURLIAT, Jean, *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1990.
- ÉGINHARD, *Vie de Charlemagne*, ed. i trad L. Halphen, «Les Belles Lettres», Paris, 1947.
- ERMOLD LE NOIR, *Poème sur Louis le Pieux et épîtres au roi Pépin*, ed. i trad. E. Faral, «Les Belles Lettres», Paris, 1964.
- FAVIER, Jean, *Le temps des principautés (de l'an mil à 1515)*, a J. Favier (dir.), *Histoire de la France*, vol. II, Paris, 1984.
- FELIU, Gaspar, *La cronologia según los reyes francos en el condado de*

- Barcelona (siglo X)*, «Anuario de Estudios Medievales», VI, Barcelona, 1969, pp. 441-463.
- FELIU, Gaspar, *Las ventas con pago en moneda en el condado de Barcelona hasta el año 1010*, «Cuadernos de Historia Económica de Cataluña», V, Barcelona, 1971, pp. 9-41.
- FELIU, Gaspar, *Al-Mansur Barcelona i Sant Cugat*, «Acta historica et archaeologica Medievalia», III, Barcelona, 1982, pp. 49-54.
- FONT RIUS, José María, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969-1983, 2 vols.
- FREEDMAN, Paul H., *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval*, Curial, Barcelona, 1983.
- GARI, Blanca, *El linaje de los Castellvell en los siglos XI i XII*, «Medievalia. Monografias», V, Bellaterra, 1985.
- GONZALVO i BOU, Gener, *La Pau i la Treva a Catalunya. Origen de les Corts Catalanes*, La Magrana, Barcelona, 1986.
- HALPHEN, Louis, *Carlomagno y el Imperio carolingio*, UTEHA, México, 1955.
- HAVET, Julien, *Lettres de Gerbert (983-997)*, Alphonse Ricard, París, 1889.
- JUNYENT i SUBIRÀ, Eduard, *Diplomatari de la catedral de Vic*, 4 fascicles, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, 1980-1987.
- KEHR, Paul, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, «Estudis Universitaris Catalans», XII a XV, Barcelona, 1927-1930.
- LACARRA, José María, *Textos navarros del Códice de Roda*, «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón», I, Zaragoza, 1945, pp. 193-284.
- LACARRA, José María, *Orígenes del condado de Aragón*, Zaragoza, 1945.
- LAURANSON-ROSAZ, Christian, *L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?*, Les Cahiers de la Haute-Loire-Le Puy-en-Velay, 1987.
- LEMARIGNIER, J. F., *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987-1108)*, París, 1965.
- LOT, Ferdinand, *Les dernières Carolingiens, Lothaire, Louis V, Charles de Lorraine (954-991)*, París, 1891.
- MALBOS, Lina, *La capture de Bernard de Septimanie*, «Le Moyen Age», LXXVI, 4e série, tome XXVI, 1, Bruxelles, 1970, pp. 5-13.
- MARCA, Petrus de, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*, ed. Stephanii Baluzzi, París, 1688.
- MARQUÉS, Jaime, *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, «Sefarad», XXIII-1, Madrid-Barcelona, 1963, pp. 22-35.
- MARTÍ, Ramon, *La integració a l'«alou feudal» de la seu de Girona de les terres beneficiades pel «règim dels hispans». Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-XI*, «Estudi General», 5-6, Girona, 1985-86, pp. 49-62.
- MILLÀS i VALLICROSA, Josep Maria, *Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia*, «Quaderns d'Estudis», XIV, Barcelona, 1922, pp. 125-161.
- MILLÀS i VALLICROSA, Josep Maria, *Historiadors aràbics referents a la reconquesta catalana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1985.
- M. MUNDÓ, Ansari, *La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya*, «Anuario de Estudios Medievales», IV, Barcelona, 1967, pp. 13-34.
- ORDEIG, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*, 4 vols., Barcelona, 1988. Tesi doctoral dactilografiada.

- PACAUT, Marcel, *Les structures politiques de l'Occident médiéval*, Paris, 1969.
- PONSICH, Pierre, *Le Conflent et ses comtes du IXe au XIIe siècle*, «Études Roussillonaises», I, 3-4, Perpignan, 1951, pp. 241-344.
- PONSICH, Pierre, *Bera I, comte de Barcelona, et ses descendants. Le problème de leur juridiction comtale*.
- RICHÉ, Pierre, *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an Mil*, Fayard, Paris, 1987.
- RICHER, *Histoire de France*, ed. et trad. R. Latouche, «Les Belles Lettres», Paris, 1930 i 1937, 2 vols.
- RIU, Manuel, *Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel*, «Anuario de Estudios Medievales», I, Barcelona, 1964, pp. 77-96.
- RIUS SERRA, José, *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, CSIC, Barcelona 1945-47, 3 vols.
- ROVIRA, Manuel, *Notes documentals sobre alguns efectes de la presa de Barcelona per Al-Mansur (985)*, «Acta historica et archaeologica Medievalia», I, Barcelona, 1980, pp. 31-45.
- RUIZ-DOMÉNEC, José Enrique, *L'estructura feudal*, Edicions del Mall, Barcelona, 1985.
- SALRACH, Josep Maria, *El comte Guifré de Besalú i la revolta de 957*, «Amics de Besalú. II Assemblea d'Estudis del seu comtat», 1973, pp. 3-30.
- SALRACH, Josep Maria, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 2 vols., Edicions 62, Barcelona, 1978.
- SALRACH, Josep Maria, *El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll de l'any 977*, «Miscel·lània Aramon i Serra», IV, Barcelona, 1984, pp. 303-318.
- SALRACH, Josep Maria, *Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal*, «Col·loqui Internacional Hug Capet (987-1987). Barcelona, 2-5 de juliol de 1987» (en premsa).
- SALRACH, Josep Maria, *Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la Péninsule Ibérique*, «Centre Cultural de l'Abbaye de Flaran. Dixièmes Journées Internationales d'Histoire, 9, 10, 11. Septembre 1988», «Flaran», 10, pp. 133-151.
- SALRACH, Josep Maria, *La renta feudal en Cataluña en el siglo XII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la Casa de Barcelona* (en premsa).
- SHIDELER, John C., *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'Edat Mitjana (1000-1230)*, Edicions 62, Barcelona, 1987.
- SIMÓ, M. I., *Aportación a la documentación condal catalana —siglo X—*, «Miscelánea de estudios dedicados al profesor Antonio Marín Ocete», Granada, 1974.
- TO FIGUERAS, Lluís, *L'evolució de les estructures familiars en els comtats de Girona, Besalú, Empúries-Peralada i Rosselló (segles X-principis del XIII)*, 3 vols., Barcelona, 1988. Tesi doctoral dactilografiada.
- TRAGGIA, Joaquín, *Discurso histórico sobre el origen y sucesión del reino pirenaico hasta don Sancho el Mayor*, «Memorias de la Real Academia de la Historia», IV-3, Madrid, 1805, pp. 56-57.
- UDINA, Federico, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, CSIC, Barcelona, 1951.
- UDINA, Federico, *L'evolució del títol comtal a Barcelona. Les debuts de*

- l'institution*, «Cahiers de Civilisation Médiévale», Anné XIV, núm. 2, 1971, pp. 149-157.
- VALLS-TABERNER, Fernando, *Un diplôme de Charles le Chauve pour Suniaire, Comte d'Ampurias-Roussillon*, a «Obras selectas de...», IV, Madrid-Barcelona, 1961, pp. 15-20.
- VERHULST, Adriaan (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, «Actes du Colloque International, Gand, 8-10 septembre 1983», Gent, 1985.
- VIARD, P., *Histoire de la dîme ecclésiastique, principalement en France jusqu'au Décret de Gratien*, Dijon, 1909.
- VILA VALENTÍ, Joan, *Notes sobre el poblament català medieval. El mercat, «Miscel·lània Puig i Cadafalch»*, I, Barcelona, 1947-51, pp. 225-241.
- VILAGINÉS, Jaume, *La transició al feudalisme. Un cas original: el Vallès Oriental (circa 930-circa 1090)*, Granollers, 1987.
- VILLANUEVA, Jaime, *Viaje literario a las iglesias de España*, Real Academia de la Historia, Madrid i Valencia, 1803-1852, 22 vols.
- WERNER, Karl Ferdinand, *Structures politiques du monde franc (VIe-XIIIe s)*, London, 1979.
- WICKHAM, Chris, *The other transition from the Ancient World to Feudalism*, «Past and Present», núm. 103, 1984, pp. 3-36.
- WOLFF, Philippe *L'Aquitaine et ses marges*, «Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben, I: Persönlichkeit, und Geschichte», Schwann, Düsseldorf, 1965, pp. 269-306.
- WOLFF, Philippe, *Les événements de Catalogne de 798-812 et la chronologie de l'Astronome*, «Anuario de Estudios Medievales», II, Barcelona, 1965, pp. 451-458.
- ZIMMERMANN, Michel, *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Edicions 62, Barcelona, 1989.